RAPPORT

RAAP-RAPPORT 2719

Karakteristieke dorpen te midden van Drentse essen en Groningse kanalen

Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Borger-Odoorn

CULTUURHISTORIE

RAAP Archeologisch Adviesbureau

RAAP-RAPPORT 2719 (herziene eindversie)

Karakteristieke dorpen te midden van Drentse essen en Groningse kanalen

Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Borger-Odoorn

S. van der Veen MA (RAAP), ir. L.J. Keunen (RAAP) &
drs. M. van der Heide (Libau)

RAAP Archeologisch Adviesbureau BV, 2014

RAAP Archeologisch Adviesbureau

Libau

Colofon

Opdrachtgever: Gemeente Borger-Odoorn

Titel: Karakteristieke dorpen te midden van Drentse essen en Groningse kanalen
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Borger-Odoorn

Status: herziene eindversie

Datum: 14 februari 2014

Auteurs: *S. van der Veen MA (RAAP), ir. L.J. Keunen (RAAP) & drs. M. van der Heide (Libau)*

Projectcode: BOCU

Bestandsnaam: RA2719_BOCU

Projectleider: S. van der Veen MA (RAAP)

Projectmedewerkers: ir. L.J. Keunen (RAAP), drs. M. van der Heide (Libau)

Bewaarplaats documentatie: RAAP Oost-Nederland

Autorisatie: drs. J. van Beek

Bevoegd gezag: Gemeente Borger-Odoorn

ISSN: 0925-6229

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V.
Leeuwenveldseweg 5b
1382 LV Weesp
Postbus 5069
1380 GB Weesp

telefoon: 0294-491 500
telefax: 0294-491 519
E-mail: raap@raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2013
RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

Het landschap van Borger-Odoorn is met haar glooiende velden en lommerrijke dorpen met historische bebouwing niet alleen een lust voor het oog voor bewoners en bezoekers, het representeert ook een grote cultuurlandschappelijke waarde en is bovendien erg divers. Daardoor is het niet alleen geschikt om te koesteren en van te genieten, maar ook om te gebruiken bij ruimtelijke ontwikkelingen en te verzilveren voor recreatieve en toeristische doeleinden en als promotiemiddel voor de vestiging van nieuwe inwoners en bedrijven.

Deze studie geeft, in woord, beeld en op kaart, een inhoudelijk overzicht van deze diversiteit. Dit overzicht van het cultuurhistorisch erfgoed van de gemeente Borger-Odoorn, bestaande uit een inventarisatie en een waardering, is opgesteld vanwege de wettelijke verplichting per 1 januari 2012 om in de ruimtelijke planvorming rekening te houden met cultuurhistorische waarden.

In de gemeente Borger-Odoorn hebben we landschaps- en dorpstypen onderscheiden, met subtypen variërend van de essen en bouwlandkampen tot diverse beekdal- en heideontginningslandschappen. Deze (sub)typen zijn vlakdekkend in beeld gebracht op kaartbijlage 1. De details van de kernen zijn in een kaartenboek opgenomen. In het rapport worden de kenmerken van de uiteenlopende landschapstypen nader omschreven. Daarnaast is een groot aantal cultuurhistorisch waardevolle elementen in beeld gebracht, variërend van historische wegen en waterlopen tot oude bossen, monumentale gebouwen, markegrenzen en sporen van de Tweede Wereldoorlog.

Kaartbijlage 3 geeft de waardering van de gebieden weer op het niveau van landschappen als ensembles van cultuurhistorische waarden. Elk deelgebied op de kaart is afzonderlijk gewaardeerd op een aantal aspecten, resulterend in een hoge, middelmatige of lage eindscore. Gebieden met een hoge cultuurhistorische waarde zijn vooral in de oostelijke helft te vinden (de veenkoloniën), in het westelijk deel liggen ze verspreid in het landschap. Een middelmatige score is met name toegekend aan de vele heideontginningen en broekontginningen. Gebieden met een lage cultuurhistorische waarde blijken in de gemeente Borger-Odoorn weinig voor te komen. Dit is in lijn met het idee dat een groot deel van Drenthe relatief weinig te lijden heeft gehad onder ruimtelijke ontwikkelingen van de 20e eeuw, waardoor veel historisch cultuurlandschap gespaard is gebleven of juist is versterkt. Vrijwel elke kernen bezit een groot aantal historisch bouwkundig waardevolle objecten. Op de plaatsen waar sprake was van een bijzondere onderlinge samenhang van deze objecten, of een bijzondere samenhang met de omgeving, zijn stedenbouwkundige ensembles onderscheiden.

Alle vastgelegde informatie is via een zogenaamd GIS, een geografisch informatiesysteem, toegankelijk gemaakt. De databases die zijn vervaardigd, zijn met een handleiding bij de eindversie van deze rapportage opgeleverd. Dat maakt de voltooiing van deze kaart niet het einde, maar het begin van proces om de cultuurhistorie van de gemeente Borger-Odoorn nog prominenter op de kaart te zetten dan al is gebeurd.

Inhoud

Samenvatting 5

1 Inleiding 9
1.1 Kader 9
1.2 Situering van het onderzoeksgebied 10
1.3 Onderzoeksopzet en taakverdeling 11
1.4 Dankwoord 12

2 Methoden en bronnen 13
2.1 Algemene uitgangspunten 13
2.2 Historisch cultuurlandschap 13
2.3 Landschapselementen 20
2.4 Historische bouwkunst en stedenbouw 21
2.5 Waardevolle ensembles 25

3 Historisch cultuurlandschap 27
3.1 Inventarisatie 27
3.2 Waardering 50

4 Historische bouwkunst en stedenbouw 53
4.1 Inventarisatie 53
4.2 Waardering 58

5 Landschapselementen 63
5.1 Aardkundige fenomenen 63
5.2 Prehistorische objecten 63
5.3 Bestuur 64
5.4 Waterstaat 64
5.5 Infrastructuur 66
5.6 Oorlog en defensie 68
5.7 Opgaand groen en bosgeschiedenis 70
5.8 Ruilverkaveling en landinrichting 73
5.9 Industrie en nijverheid 74
5.10 Religie 76
5.11 Recreatie 77
5.12 Overig 77

6 Waardevolle ensembles 79

7 Verantwoord gebruik van de kaartbijlagen 87

8 Aanbevelingen 89

Literatuur 91

Websites 93

Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen 94

Bijlage 1. Lijst van rijksmonumenten 97

Bijlage 2. Lijst van provinciale monumenten 99

Bijlage 3. Beeldbepalende bouwkunst 101

1 Inleiding

1.1 Kader

"Over de groote esch van Borger blinkt het zonlicht en vrolijk schijnt het op de boschjes in de verte, waar het gehucht Buinen ligt op de grens der ontgonnen veenen, en Nieuw-Buinen, met zijn belangrijke glasblazerijen. De torenspits van Borger, naar Drenthschen trant boven het houtgewas oprijzend, is niet ver meer, en weldra rijden wij de laan in, die ook hier tusschen huizen en schuren, tuinen en boomgroepen, naar den brink leidt en voorts naar de voortreffelijke herberg, waar de producten der Drenthsche broodbakkunst, in verschillende vormen, ons gelegenheid geven onze krachten te herstellen. (…) Als alle oude Drenthsche dorpen is ook Borger hoogst onregelmatig gebouwd. De huizen staan allen van elkander afgezonderd, schots en scheef, gelijk de luim of 't belang van den bouwheer het meebragt. Schilderachtige muurtjes van leem en vlechtwerk, houten gevels, begroeide daken, uitbouwsels en afdakjes van allerlei vorm en kleur, hekken en hagen, graspleintjes en wegen, eiken, linden, berken, wilgen, geven er een onophoudelijke afwisseling van de fraaiste dorpsgezigten."[1]

De reisbeschrijving die dominee Jacobus Craandijk in de tweede helft van de 19e eeuw maakte is exemplarisch voor de toenemende interesse in het Drentse landschap in zijn tijd.[2] Was het toen vooral het toerisme voor de hogere klassen dat opkwam, momenteel is er naast toerisme in toenemende mate aandacht vanuit de beleidsmatige en planologische richting. Het Cultuurhistorisch Kompas (2009) en de cultuurhistorische waardenkaarten van Coevorden en Westerveld (2012) en de ruimtelijke waardenkaart Emmen (2011) zijn daar duidelijke voorbeelden van.[3]

Een belangrijk verschil met de tijd van Jacobus Craandijk is dat de omgang met cultureel erfgoed tegenwoordig veel meer in de samenleving en beleidsvorming is ingebed. De waarde van cultureel erfgoed wordt tegenwoordig breed onderkend. De zorg voor cultureel erfgoed is professioneler en minder vrijblijvend geworden dan voorheen. Het zorgt voor sociale cohesie onder bewoners die zich 'thuis' voelen in hun regio, het is een inkomstenbron vanwege het toerisme en het geeft handvatten voor een kwalitatief hoogwaardig ruimtelijk beleid. Borger-Odoorn bezit aan cultuurhistorisch erfgoed een goudmijn, die positief kan worden ingezet voor *branding* op het vlak van economie, wonen, recreatie en toerisme.

---

1 Craandijk, 1880. p. 66.

2 Spek, 2004, p. 75-78; Een ander fraai voorbeeld van een landschapsbeschrijving van Zeegse en omgeving is *Op en om Adderhorst* van prof. dr. A. van Veldhuizen uit 1933.

3 Bouman e.a., 2009; Sanden e.a, 2010. e.a., 2010; Bosch Slabbers, 2008. Daarnaast hebben vrijwel alle gemeenten in Drenthe een eigen archeologische waarden- en verwachtingskaart.

Landelijke plicht, provinciaal kader en gemeentelijke ambities

Het is niet toevallig, gezien de ontwikkelingen van de afgelopen decennia, dat door wijziging van het Besluit ruimtelijke ordening en de Monumentenwet vanaf januari 2012 landelijk rekening dient te worden gehouden met cultuurhistorische (lees: cultuurlandschappelijke en bouwhistorische) waarden in bestemmingsplannen. Eerder al had archeologie een wettelijke en/of planologische vertaling gekregen en konden bouwhistorische waarden via de monumentenverordening worden geborgd. Daarmee krijgen cultuurhistorische waarden een volwaardige plek binnen de ruimtelijke ordening.

De provincie Drenthe heeft in 2009 het Cultuurhistorisch Kompas vastgesteld waarin de kaders zijn geformuleerd voor het provinciaal erfgoedbeleid. De gemeenten hebben binnen deze kaders beleidsvrijheid om erfgoedbeleid vorm te geven en verder te specificeren. In juni 2010 is de Omgevingsvisie Drenthe vastgesteld, waarin ook het provinciaal erfgoedbeleid (archeologie en cultuurhistorie) is opgenomen.[1]

Ook de gemeente Borger-Odoorn hecht waarde aan haar cultureel erfgoed en heeft zich daarom tot doel gesteld om het cultuurhistorisch erfgoed een nadrukkelijke plek te geven in de ruimtelijke planvorming.

In opdracht van de gemeente Borger-Odoorn heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in de periode januari-september 2013 een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Borger-Odoorn op schaal 1:25.000 opgesteld. De cultuurhistorische waardenkaart moet de basis gaan vormen voor toekomstig cultuurhistorisch beleid (o.a. planologische borging). Daarnaast kan het inspiratie bieden voor recreatie, erfgoededucatie en PR-marketingstrategieën of ruimtelijk ontwerp (inrichting en beheer). In deze studie besteden we vooral aandacht aan het tastbare, landschappelijke en bouwkundige erfgoed.

1.2 Situering van het onderzoeksgebied

De gemeente Borger-Odoorn ligt in het oostelijk deel van de provincie Drenthe, op de overgang van het Drents Plateau naar de Drents-Groningse veenkoloniën (figuur 1.1). De gemeente is op 1 januari 1998 ontstaan door de samenvoeging van de voormalige gemeenten Borger en Odoorn. De qua inwoneraantal belangrijkste kernen zijn Nieuw-Buinen, Borger, Valthermond en 2e Exloërmond. De andere woonkernen in de gemeente zijn Odoorn, Exloo, Valthe, Buinen, Klijndijk, Drouwenermond, Drouwen, Buinerveen, Odoornerveen, 1e Exloërmond, Ees, Drouwenerveen en de streekdorpen Eesergroen, Eeserveen, Westdorp Tweede Valthermond, Bronneger, Exloërveen, Bronnegerveen, Zandberg en Ellertshaar. In totaal wonen er 25.606 inwoners in de gemeente Borger-Odoorn.[4] De gemeente heeft een oppervlakte van 278 km^2.

[4] Op 1 november 2012.

Figuur 1.1 Ligging van de gemeente Borger-Odoorn; inzet: ligging in Nederland (ster).

De gemeente wordt ontsloten door de provinciale weg N34, die binnen Drenthe een groot deel van de Hondsrug volgt. De afwatering van het gebied vindt voor het grootste deel plaats in noordelijke richting, via de Hunzelaagte.

De gemeente grenst aan de Drentse gemeenten Aa en Hunze, Coevorden en Emmen en daarnaast de Groningse gemeenten Stadskanaal en Vlagtwedde.

1.3 Onderzoeksopzet en taakverdeling

Het onderzoek is uitgevoerd door RAAP Oost-Nederland en Libau. Het onderzoek is opgezet langs twee lijnen, namelijk een landschapstypologische inventarisatie en waardering en een bouw- en stedenbouwkundige inventarisatie en waardering. Beide komen samen op zowel de inventarisatie-

kaart als de waarderingskaart. Steven van der Veen (RAAP Oost-Nederland) was als projectleider verantwoordelijk voor de loop van het project en de communicatie.
Het landschapstypologische deel en de waardering is uitgevoerd door Luuk Keunen (RAAP Oost-Nederland) . Steven van der Veen was verantwoordelijk voor het samenbrengen en aanvullen van de gegevens met betrekking tot de landschapselementen. Het deel met betrekking tot de bouwkunst en stedenbouw is uitgevoerd door Marieke van der Heide (Libau).
Jørgen van Beek (RAAP Noord-Nederland) nam de projectbegeleiding voor zijn rekening.

1.4 Dankwoord

Aan de totstandkoming van de kaarten en het toelichtende rapport hebben meerdere personen binnen en buiten de gemeentelijke organisatie meegewerkt. Het provinciaal belang werd in persoon van Saskia van Dijk vertegenwoordigt. In de gemeentelijke werkgroep waren vertegenwoordigd: Jan Hermes, Petra Hurkmans, Marjo Montforts, Petra Raaijen en Gerrie Ruitenberg. Namens de vier historische verenigingen waren dit J. Ottens, L. Baas, A. Klein Molenkamp, A.G. Liewes, J. Pranger en R.J. Middel. Voor de aanlevering van inventarisatiegegevens over de bosgebieden waren J. de Graaf (Staatsbosbeheer) en T. Bezuijen (Drents Landschap) verantwoordelijk. Aan allen zeggen we dank voor de geleverde bijdragen.

2 Methoden en bronnen

2.1 Algemene uitgangspunten

Belangrijkste doel van dit rapport en de bijbehorende kaartbijlagen is het inzichtelijk maken van de aanwezige cultuurhistorische waarden op het grondgebied van de gemeente Borger-Odoorn. Onder cultuurhistorische waarden verstaan we ruimtelijke structuren, sporen, objecten en relicten uit het verleden, bovengronds én ondergronds, waaraan een wetenschappelijke, politieke en/of maatschappelijke waarde wordt toegekend.

Het eindproduct van het onderzoek bestaat uit op perceelsniveau (100-1.000 m²) uitgewerkte kaartbeelden gekoppeld aan een geografisch informatiesysteem (GIS met databases) met exacte gegevens over de geografische ligging en aard van waardevolle cultuurlandschappelijke en historisch (steden)bouwkundige elementen. De presentatieschaal van de cultuurhistorische waardenkaart (kaartbijlage 1) is 1:25.000, conform de schaal van de archeologische waarden- en verwachtingskaart die RAAP in 2011 opstelde. De detailkaarten van de kernen (kaartbijlage 2) zijn op een schaal van 1:10.000 gepresenteerd. De achterliggende digitale informatie is waar mogelijk met een nauwkeurigheid van 1:10.000 worden gekarteerd.

Ten behoeve van de kartering zijn de volgende bronnen gebruikt:
- kadastrale minuutplans, ca. 1832;
- Topografisch-Militaire Kaart, 1850, in nettekening en steendruk;
- Chromotopografische Kaart des Rijks (bonneblaadjes), ca. 1910 en ca. 1935;
- Topografische Kaart van Nederland, 1954-heden;
- algemene literatuur over Drenthe en bijzondere literatuur over (delen van) de gemeente Borger-Odoorn (zie literatuurlijst);
- databases behorend tot, of afkomstig uit, de archeologische waarden- en verwachtingskaart, het Geoportaal van de Provincie Drenthe (waarin o.a. het Cultuurhistorisch Kompas en de Omgevingsvisie zijn verwerkt) en digitale documentatie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Landschapsbeheer Drenthe;
- gegevens verkregen uit bijeenkomsten met de vertegenwoordigers van de historische verenigingen in de gemeente Borger-Odoorn.

2.2 Historisch cultuurlandschap

2.2.1 Achtergrond en uitgangspunten

Het landschap van de gemeente Borger-Odoorn is een complex geheel dat onder andere is ontstaan onder invloed van natuurlijke en menselijke factoren. Bij de typering van het historisch cultuurlandschap beschrijven we de wijze waarop de mens haar invloed heeft laten gelden in het landschap (en daarmee het natuurlandschap heeft omgevormd) en welke elementen daarmee samenhangen.

Landschap in lagen

De genese van het landschap kan op verschillende manieren worden ontrafeld.[5] Eén van de manieren om inzicht te krijgen in deze complexe materie is de ontleding ervan middels een zogenaamd lagenmodel. Hierbij wordt inzichtelijk gemaakt hoe opeenvolgende fasen in de landschapsontwikkeling zich ten opzichte van elkaar verhouden.[6] Het model biedt ruimte voor uiteenlopende invalshoeken, zoals infrastructuur, landgebruik, occupatie, territoria, etc. En biedt daarnaast ruimte om de ontwikkelingen van deze lagen door de tijd inzichtelijk te maken. Bijvoorbeeld hoe de 19e-eeuwse bebossing zich verhoudt ten opzichte van de situatie in het midden van de 20ste eeuw, of hoe het areaal akkerland van de 19e eeuw zich verhoudt tot de hedendaagse situatie.

Landschapstypologie

De TMK is de vroegste landsdekkende kaart waarbij op perceelsniveau bebouwing, landgebruik èn landschapselementen zijn gekarteerd. Deze kaart vormt ook inhoudelijk de meest complete laag waarop het landschap uit de 19e eeuw van de gemeente Borger-Odoorn zichtbaar is. De TMK 1850 vormt dan ook het uitgangspunt bij het inzichtelijk maken van de landschapsontwikkeling in de gemeente. Aan de hand van deze kaart is een landschapstypologie opgesteld. Tevens wordt met behulp van deze typologie de ontwikkelingen in de perioden na 1850 beschreven. Voor ons zicht op eerdere tijdslagen zijn we afhankelijk van archeologische en schriftelijke bronnen. Deze leveren echter zowel ruimtelijk als in temporeel opzicht een versnipperd beeld dat lastig toepasbaar is op het gewenste schaalniveau. Dit probleem is deels ondervangen door aan de hand van de landschapstypologie niet alleen het 19e-eeuwse landschap maar ook de ontwikkelingen daarvoor te beschrijven. Het 19e-eeuwse landschap is dus slechts een hulpmiddel om de voorgaande perioden en de periode daarna te beschrijven en mag niet als eindstadium of hoogtepunt van het historisch cultuurlandschap worden gezien.

Jongere landschappen

In de 20e eeuw heeft zich een aantal grootschalige ruimtelijke transformaties voorgedaan. Te denken valt aan ruilverkavelingen en bebossingen. Hierbij zijn nieuwe lagen aan het landschap toegevoegd, waarbij in meer of mindere mate rekening is gehouden met de toen aanwezige cultuurhistorische kwaliteiten in het landschap. De mate waarop deze cultuurhistorische kwaliteiten zijn opgenomen in deze nieuwe laag blijkt wanneer we het kaartbeeld van 1850 vergelijken met het huidige landschap. Wat hieruit niet naar voren komt is de cultuurhistorische kwaliteit van wat er in deze periode is toegevoegd. We kunnen vaststellen dat de bebossing van de heide en de ruilverkavelingen zeer kenmerkend zijn geworden voor het Drentse landschap, maar helaas ontbreekt vooralsnog het instrument om tot een onderbouwde waardestelling van deze ‘recente’ landschappen te komen. Naarmate de periode waarin deze ontwikkelingen zich voordeden verder van ons af komt te liggen en we de ontwikkelingen in een historisch kader kunnen plaatsen, zullen we beter in staat zijn de cultuurhistorische waarde ervan te duiden. Een eerste aanzet tot een overzichtswerk van ruimtelijke ontwikkelingen in de 20e eeuw in Drenthe is het recent verschenen boek Bewogen ruimte, de ruimtelijke ontwikkeling van Drenthe in de periode 1942-1970.[7]

---

5 Hidding, e.a., 2001. p.12.

6 Hidding, e.a., 2001. p.8.

7 Hanskamp, 2012.

Omdat een instrument voor de waardering van recente landschappen ontbreekt, is volstaan met alleen het karteren van deze landschappen. Hierbij is gebruik gemaakt van het hierboven vermelde boek Bewogen ruimte, ruilverkavelingsplannen en 20e-eeuws kaartmateriaal. Op het moment dat er een meer compleet landelijke overzicht is van deze landschappen en een waarderingsinstrument beschikbaar is, kunnen deze landschappelijke lagen alsnog worden gewaardeerd.

2.2.2 Kartering

Bij de kartering van het cultuurlandschap is onderscheid gemaakt tussen landschapstypen en dorpstypen. De dorpstypen die in deze fase gekarteerd en beschreven worden, vormen de 19e-eeuwse kernen die onlosmakelijk verbonden waren met het historisch cultuurlandschap. De laat-19e-eeuwse en 20e-eeuwse dorpsuitbreidingen worden beschreven in hoofdstuk 4.1. De waardering van zowel 19e-eeuwse kernen als latere dorpsuitbreidingen vindt plaats in hoofdstuk 4.2 Waardering bouwkunst en stedenbouw.

Centraal in de gekozen methodiek voor de cultuurhistorische landschapstypering staat het historische landschaps- of dorpstype en wat daarvan in het tegenwoordige landschap nog terug te vinden is. Daarmee biedt de gedetailleerde typering, bruikbaar op perceelsniveau een goede en kwalitatief hoogwaardige basis om de historische kwaliteiten van het agrarisch en stedelijk cultuurlandschap te monitoren, te stimuleren en op andere wijzen te gebruiken voor gemeentelijk beleid. Het zorgvuldig karteren van landschapstypen is dé manier om cultuurhistorische waarden niet alleen te inventariseren, maar vooral ook planologisch te verankeren. Bovendien biedt deze manier de beste mogelijkheden om cultureel erfgoed niet alleen te beschermen, maar ook op een positieve manier te ontwikkelen. Door middel van het helder krijgen van de essentiële en gedetailleerde kenmerken van de verschillende landschapstypen kan het landschap ook inspirerend werken en kunnen kansen en mogelijkheden optimaal benut worden. Historische contrasten tussen verschillende landschapstypen, zowel de hoofdlijnen als subtiele verschillen, kunnen versterkt worden. Daarvan profiteert niet alleen het landschap zelf, maar ook bijvoorbeeld de gebruikers, bewoners en recreanten die elk op hun eigen manier met het landschap te maken hebben.

Het karteren van landschaps- en dorpstypen dient systematisch en consequent plaats te vinden. Binnen elk landschaps- en dorpstype zou de variatie zo gering mogelijk moeten zijn. Uiteraard is dat nooit volledig te bereiken, omdat het landschap per definitie veelvormig is en je altijd zult moeten generaliseren. Desondanks zijn de afgelopen jaren met succes classificatiesystemen voor het historisch cultuurlandschap ontwikkeld, passend in een Wageningse traditie van landschapstypologie bij de Stichting voor Bodemkartering en zijn opvolgers.[8]

Het doel van dit onderdeel is het karteren van de aanwezige landschapstypen en dorpstypen en daarmee het leggen van een gedegen basis voor een gebiedsgerichte planologische en

[8] Baas & Brand, 2011; Wageningen is één van de fundamenten van de historische geografie in Nederland, achtereenvolgens onder leiding van dr. A.W. Edelman-Vlam (1909-1999), A.D.M. Veldhorst, prof. drs. J.A.J. Vervloet en hun medewerkers aan de Stichting voor Bodemkartering, DLO-Staring Centrum, Alterra en de Wageningen Universiteit. Toepassing van kennis in beleidsvorming is altijd een peiler geweest binnen de Wageningse instituten. Daarom wordt er wel gesproken over Wageningse tradities binnen de historische geografie.

beleidsmatige benadering van cultuurhistorie. In de afgelopen jaren is er al de nodige aandacht besteed aan het typeren van verschillende landschappen in de gemeente Borger-Odoorn, onder meer in de welstandsnota (2008) en de structuurvisie (2010). De typering die we in het kader van de cultuurhistorische waardenkaart hebben samengesteld is uiteraard gerelateerd aan dat wat in beide nota's al is weergegeven, maar gaat veel specifieker in op het cultuurhistorische aspect en is bovendien gekarteerd op schaal 1:10.000 (en afgebeeld op wisselende kaartschalen voor buitengebied en bebouwde kom).

2.2.3 Vergelijking van methodieken

De manier van classificeren die we voor het landschap van de gemeente Borger-Odoorn hebben toegepast, sluit dus aan op wat we de Wageningse methode kunnen noemen. In de kern komt het erop neer dat we op basis van de kenmerken van het landschap in het midden van de 19e eeuw het landschap in een aantal hoofdtypen indelen, die vervolgens weer onderverdeeld zijn in subtypen.

In de hierboven genoemde nota's is cultuurhistorie anders beschouwd. De structuurvisie laat bijvoorbeeld alleen een schetsmatige typering op een macroschaal zien (esdorpenlandschap/randveenontginningen/veenkoloniaal landschap), en gaat verder vooral in op de mate van openheid van het landschap. Op de kaart bij de welstandsnota is vooral gefocust op de stedenbouwkundige structuur van de bebouwing, waarbij het onderscheid vooral (historisch-)stedenbouwkundig van aard is en het omringende landschap een geringere rol in de classificatie speelt. In de welstandsnota zelf wordt – uiteraard in lijn met de aard van het document – sterk gefocust op de (steden)bouwkundige aspecten. Een typering vanuit cultuurhistorisch perspectief op een gedetailleerd schaalniveau ontbreekt dus nog, hetgeen in deze studie daarom verder uitgewerkt is.

Zoals gezegd, heeft voor de kartering van de landschapstypen de Topografisch Militaire Kaart van Nederland een belangrijke rol gespeeld als ijkjaar. Op basis van deze kaart zijn de grenzen tussen de verschillende landschapstypen, zowel op hoofd- als op subniveau, getrokken (tabel 1).[9]

Na kartering van de hoofdlandschapstypen werden deze verdeeld in kleinere gebieden (subtypen), waarbij als stelregel werd gehanteerd dat een belangrijk deel van de ruimtelijke variatie binnen deze subtypen gevangen moest worden. De onderverdeling in subtypen is gemaakt op basis van een aantal criteria:

1. verschil in vorm, regelmaat en positionering;
2. verschil in historisch en hedendaags grondgebruik;
3. verschil in genese;
4. verschil in natte/droge omgeving;
5. verschil in openheid/geslotenheid voor wat betreft opgaand groen.

[9] De kartering voor de TMK heeft plaatsgevonden tussen 1844 en 1852, waarna tussen 1850 en 1864 alle kaartbladen verschenen. Veldtekeningen en daarop gebaseerde nettekeningen vormden de basis van de TMK, die in zijn eindversie als zwart-witte steendruk is verschenen.

kampontginningen met plaatselijk essen	
es	Ke
bouwlandkamp	Kb
halfopen bouwlandkamp	Kbo
nieuwlandkamp	Kn
beekdalen en broeken	
strookvormig verkaveld beekdal met open structuur	Bs
onregelmatig verkaveld beekdal met open structuur	Bb
blokvormig verkaveld beekdal met open structuur	Bv
strookvormig verkaveld beekdal met halfopen structuur	Bt
onregelmatig verkaveld beekdal met halfopen structuur	Bc
blokvormig verkaveld beekdal met halfopen structuur	Bw
beekdal, overwegend onverkaveld	Bn
regelmatig verkavelde depressie met halfopen structuur	Bd
broek met overwegend blokvormige verkaveling	Brb
Hunzelaagte – halfopen, strookvormig verkaveld broek	BHa
Hunzelaagte – open, blokvormig verkaveld broek	BHb
Hunzelaagte – open, strookvormig verkaveld broek	BHc
Hunzelaagte – open, onregelmatig verkaveld broek	BHd
Hunzelaagte – open, strookvormig verkaveld broek, met bebouwing	BHe
veenkoloniën	
veenkolonie, Drents-Gronings type	Qf
veenkolonie, restontginning	Qr
veenkolonie, randontginning	Qx
oude bossen	
bestaand loofbos	Uf
bestaand gemengd bos	Ug
bestaand naaldbos	Un
voormalig bos, nu merendeels landbouwgrond	Ul
voormalig bos, nu bebouwd gebied	Ub
oude heideontginningen	
regelmatige kampontginning	Or
jonge heide- en broekontginningen	
voormalige heide, nu bebouwd gebied	Hhb
voormalige heide, nu bos	Hhn
rationele landbouwontginning, relatief droog	Hld
rationele landbouwontginning, relatief nat	Hln
voormalig stuifzand, nu bebouwd gebied	Hsb
voormalig stuifzand, nu bos	Hsn
voormalig stuifzand, nu landbouwgrond	Hsl
voormalig veen, nu landbouwgrond	Hvl
niet-ontgonnen terrein	
heide	Nh
heide met vennen	Nv
veen	Na
stuifzand	Ns
voormalig stuifzand, nu heide	Nsh
nederzettingen	
historische kern met huispercelen, type esdorp	Se
historische kern met huispercelen, type complex esdorp	Sec
historische kern met huispercelen, type lintdorp	Sl
historische kern met huispercelen, type dubbel lintdorp	Sld
overig	
sterk veranderd gebied	Os

Tabel 1. De onderscheiden landschaps- en dorpstypen, met de onderscheiden hoofd- en subtypen.

Sommige landschapstypen laten zich in slechts één of enkele subtypen onderverdelen vanwege de relatief grote eenvormigheid, andere (de beekdalen) zijn zo divers dat er niet minder dan 14 subtypen onderscheiden moesten worden. In vrijwel alle gevallen werd gezocht naar landschappelijke diversiteit binnen de landschappen zoals deze zich omstreeks 1850 manifesteerden. Bij twee categorieën was dat niet mogelijk, namelijk *de jonge heide- en broekontginningen* en de *veenkoloniën*. Primair kenmerk van deze gebieden was juist dat ze in 1850 nog uit heide, veen of stuifzand bestonden en pas naderhand in cultuur zijn gebracht, waardoor een veelvoud aan landschapstypen ontstond. Daarvoor moest dus een aanvullend ijkmoment gezocht worden.
Uiteindelijk is besloten om bij *jonge heide- en broekontginningen* de huidige situatie als referentie te kiezen. Dat vangt in elk geval de hoofdlijn van de dynamiek die tussen 1850 en heden is opgetreden (bijvoorbeeld: voormalig stuifzand, nu naaldbos). Dat laat onverlet dat het mogelijk is dat er landschapsontwikkelingen plaats hebben gevonden die niet in een classificatiesysteem te vangen zijn. Zo zullen de landschappelijke eenheden die passen in de categorie ‘voormalige heide, nu bebouwd gebied’ in veel gevallen niet hun vorm hebben gekregen doordat een recreatiepark rechtstreeks op de heide werd gebouwd. Er zal bijvoorbeeld een fase van bebossing tussen hebben gezeten, die je door deze systematiek kunt missen. Een dergelijk onderzoek vraagt echter meer flexibiliteit dan binnen een gebiedsdekkende typologie op een gemeentelijk schaalniveau past, en vraagt om een nadere verdiepingsslag op een lager schaalniveau.

Bij de *veenkoloniën* speelt wat anders. Omdat die ontginningen deels al vóór 1850 in gang waren gezet, was het onlogisch om een deel als oude ontginning en een deel als jonge ontginning te beschouwen. Dat zou leiden tot een onderscheid dat feitelijk alleen ontstaat door de keuze van het ijkmoment. De veenkoloniën hebben we om die reden hetzelfde beschouwd als de andere oude ontginningen.

2.2.4 Waardering

De waardering van het historisch cultuurlandschap heeft plaatsgevonden door elk gekarteerd deelgebied op drie criteria te beoordelen:

1. de gaafheid van de huidige topografie ten opzichte van de situatie omstreeks 1850, d.w.z. type grondgebruik, verkaveling, percelering etc.;
2. de gaafheid van de huidige fysiognomie ten opzichte van de situatie omstreeks 1850, d.w.z. de openheid of geslotenheid van het landschap (aan- of afwezigheid van opgaand groen), de aanwezigheid van bebouwing, etc.;
3. de aanwezigheid van bijzondere kenmerken, waardoor het gebied een hogere waardering zou moeten krijgen dan het op basis van andere twee criteria zou krijgen.

Op elk criterium is een score van 0 tot 5 genoteerd. Voor de eerste twee criteria is dat op basis van een strakke definitie gebeurd (tabellen 2 en 3), voor de laatste op basis van ‘expert judgement’. Voor het derde criterium hebben we geen exacte omschrijving gegeven wat er onder welke score verstaan wordt, omdat dit per deelgebied kan verschillen en het afhangt van de bijzonderheid die in dat specifieke deelgebied aan de orde is.

score	omschrijving
0	volledig gewijzigd
1	overbouwd
2	verkaveling sterk gewijzigd, grondgebruik sterk gewijzigd
3	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik sterk gewijzigd óf hoofdstructuur in belangrijke mate gewijzigd, maar grondgebruik grotendeels intact
4	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik merendeels intact
5	verkaveling grotendeels intact, grondgebruik grotendeels intact

Tabel 2. Waardering gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie.

score	omschrijving
0	volledig gewijzigd
1	overbouwd
2	openheid/geslotenheid sterk gewijzigd, bebouwing grotendeels verplaatst
3	openheid/geslotenheid half intact, bebouwing deels origineel, deels gewijzigd
4	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing merendeels origineel gesitueerd
5	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing als origineel gesitueerd

Tabel 3. Waardering gaafheid van de fysiognomie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1850.

Een totaalwaardering werd uiteindelijk berekend door de drie scores op te tellen en door drie te delen. Daardoor telt elk criterium even zwaar. De scores die uit deze berekening kwamen, zijn in zes waarderingscategorieën (van zeer laag tot zeer hoog) verdeeld (tabel 4). De waardering wordt inhoudelijk gemotiveerd in de GIS-tabellen.

gemiddelde score	waardering
0-1,0	zeer laag
1,1-2,0	laag
2,1-2,9	laag-gemiddeld
3,0-3,6	hoog-gemiddeld
3,7-4,2	hoog
4,3-5,0	zeer hoog

Tabel 4. Scores en klassen van de waardering.

Hoewel op basis van bovenstaande criteria een vrij objectieve score berekend kan worden, blijft de waardering toch een bepaalde mate van subjectiviteit houden. Dat komt niet alleen door de nadruk op het criterium ‘gaafheid’ en de keuze voor het derde criterium (‘bijzondere kenmerken’), maar ook door de schaal van het te beoordelen gebied en de begrenzing ervan. Voor de waardering zijn de grotere gebieden, zoals gekarteerd bij de inventarisatie, slechts in zeer uitzonderlijke gevallen verder opgeknipt om willekeur te voorkomen. Een lage waardering voor een gebied betekent daarmee niet dat er in het gebied geen enkele bijzondere individuele waarde kan voorkomen!

2.3 Landschapselementen

2.3.1 Inventarisatie

De verschillende landschapstypen worden onder meer gekenmerkt door landschapselementen en eventueel bovengronds zichtbare archeologische vindplaatsen. Deze archeologische vindplaatsen dragen onmiskenbaar bij aan de cultuurhistorische samenhang en zijn om die reden aan de kaart toegevoegd. De archeologische waarden- en verwachtingskaart is het primaire beleidsinstrument voor dit aspect.

Binnen dit project zijn in principe geen nieuwe inventarisaties van elementen uitgevoerd, maar vooral de bestaande inventarisaties verzameld en materiaal op basis van informanten verwerkt. Daarbij is ook de opbouw van de GIS-data zo gestructureerd, dat de databases aan minimale eisen voldoen. Per database (m.u.v. de bouwkunst, waar andere gegevens relevant zijn) zijn minimaal de kolommen ID, categorie, type, naam, ouderdom en bron opgenomen. Waar mogelijk zijn deze gevuld op basis van de reeds beschikbare informatie in de databases. Als die informatie niet beschikbaar was, zijn de kolommen gevuld met gegevens op basis van de RAAP-systematiek voor het inventariseren van landschapselementen, bijvoorbeeld door categorieën als ‘bestuur’ toe te voegen. Deze categorieën komen terug in de legenda van de kaartbijlagen 1 en het kaartenboek.

Door deze databases te herstructureren is bestaande kennis ontsloten en als één consistent geheel beschikbaar. Daarmee is ook duidelijk hoe de geïnventariseerde structuren zich verhouden tot andere cultuurhistorische fenomenen, zodat er verbanden tussen historische landschapstypen en de daarin aanwezige elementen gelegd kunnen worden. Vragen als ‘is die weg een belangrijk onderdeel van het landschap van de jonge heideontginningen?’ kunnen hiermee zonder problemen worden beantwoord.

De databases voor de landschapselementen zijn zo opgezet dat de kaart in de toekomst eenvoudig aan te vullen is met nieuwe kaartlagen van nieuwe landschapselementen. Verdiepingsslagen kunnen daarmee op elk gewenst moment gemaakt worden. Daarmee wordt niet alleen een statische kaart, maar vooral ook een flexibel GIS samengesteld.

2.3.2 Waardering

Er heeft geen waardering plaatsgevonden van individuele landschapselementen, omdat deze cultuurhistorische waardenkaart uit gaat van een integrale, gebiedsgerichte benadering en waardering. De bestaande historische elementen (wegen, waterwegen, etc.) maken deel uit van de gaafheid, zeldzaamheid en kenmerkendheid van het historisch cultuurlandschap.

2.4 Historische bouwkunst en stedenbouw

2.4.1 Inventarisatie

Historische bouwkunst

De historische gebouwde omgeving van de gemeente Borger-Odoorn is grofweg onder te verdelen in esdorpenbebouwing (en daaruit gegroeide grotere kernen) en veenkoloniale lintdorpen. Typologisch betreffen de gebouwde objecten met name boerderijen, keuterijen en woningen.
De reeds geïnventariseerde rijksmonumenten (1970-2005), provinciale monumenten (2009) en MIP/MSP-objecten (Monumenten Inventarisatie Project en Monumenten Selectie Project 1996) zijn aan de kaart toegevoegd, als ook de inventarisatie naoorlogs erfgoed Drenthe van Drents Plateau (2005). Door deze inventarisaties tegen het licht te houden, werd duidelijk dat een aantal typologieën – die wèl belangrijk zijn als representanten van de ontwikkelingsgeschiedenis, nauwelijks aan bod kwamen. Voorbeelden hiervan zijn bijvoorbeeld de minder opvallende typologieën als arbeiderswoningen, sobere vervenerswoningen, sluiswachtershuisjes etc. Deze maken echter ook deel uit van de cultuurhistorische ontwikkelingsgeschiedenis van de gemeente. Ook werd geconstateerd dat de periode na 1940 onderbelicht bleef en dat niet alle regio's van de gemeente evenredig waren vertegenwoordigd. Dit leidde tot een aanvullende *quickscan* door Libau waarbij een complementaire selectie werd gemaakt van voor de gemeente Borger-Odoorn cultuurhistorisch waardevolle objecten: objecten die het verhaal van de ontwikkeling van het (ontginnings)landschap en de es- en lintdorpen vertellen. Daarnaast is specifiek aandacht geweest voor de planmatige volkshuisvesting in de periode tot 1965. Deze categorie vertegenwoordigt de ontwikkeling in de woonverbetering voor arbeidersgezinnen en zijn vanaf de jaren '30 in verschillende dorpen in de gemeente te vinden.
Hiermee komt het gebouwde erfgoed op gemeentelijke schaal in beeld, zijn alle kernen belicht en is de periode tot en met 1965 meegenomen. Wat betreft de beeldbepalende panden zijn alleen die panden opgenomen, die op basis van de criteria een hoge tot zeer hoge cultuurhistorische bijdrage leveren aan de ontwikkelingsgeschiedenis van Borger-Odoorn. Deze criteria worden beschreven in paragraaf 2.4.2. Deze *quickscan* beoogde niet volledig te zijn, maar de lijst van de geïnventariseerde panden te complementeren en te verbreden, zowel typologisch, geografisch als in tijd (tot 1965).

Voor de inventarisatie van beeldbepalende panden is ook gebruik gemaakt van de kennis van de historische verenigingen en de inventarisatie van naoorlogs erfgoed (tot 1965), uitgevoerd door Drents Plateau.[10] De historische verenigingen werd gevraagd de MIP-lijst te bekijken en enerzijds aan te vullen met voor hen cultuurhistorische waardevolle objecten en anderzijds te controleren of er op de MIP-lijst objecten stonden die inmiddels waren gesloopt of anderszins niet meer bestonden.

[10] Bron: uitgevoerd onderzoek M. van der Heide, 2005. Niet gepubliceerd, in bezit van Libau Groningen Drenthe.

Figuur 2.1. Zeer vroege planmatige woningbouw uit 1936 aan de Eikenlaan en het Noorderdiep in Nieuw-Buinen: 10 arbeiderswoningen voor de Borger Woningbouwvereniging naar ontwerp van Gemeentenwerken Borger. Foto: Marieke van der Heide, 5 februari 2013.

Methodiek aanvullende inventarisatie

Om de *quickscan* efficiënt en adequaat uit te kunnen voeren zijn de BAG-gegevens van de gemeente als hulpmiddel gebruikt.[11] Deze zijn vervolgens gecategoriseerd in de volgende perioden:

- **vóór 1850**: De panden die in deze periode zijn ontstaan behoren tot de oudste groep en maken direct deel uit van de authentieke samenhang van de bebouwing in de esdorpen of zijn de eerste groep die ontstonden bij de veenkoloniale lintdorpen. Het betreft veelal agrarische bebouwing.
- **1850-1900**: Deze panden representeren de niet-planmatige groei van de esdorpen en de lintbebouwing. Het betreft overwegend agrarische bebouwing als ook de introductie van nieuwe typologieën als winkels, café's, vervenershuizen, etc.
- **1900-1940**: De panden uit deze periode laten een eerste uitbreiding zien die niet direct een relatie het met het landschap. Door de groei van de dorpen ontstaat kernvorming en een groter arsenaal aan voorzieningen zoals winkels, werkplaatsen en fabrieken. Ook vinden in deze periode de eerste planmatige volkshuisvesting plaats. Een mooi voorbeeld hiervan zijn de boerderijwoningen aan de Eikenlaan 1 t/m 5 en Noorderdiep 74 t/m 80 in Nieuw-Buinen.
- **1940-1945**: Panden die in deze periode zijn gebouwd, zijn interessant omdat ze in een oorlogsperiode zijn ontstaan. Het kan in dit geval om verdedigingsobjecten of wederopbouwpanden gaan, bijvoorbeeld een herbouw van door sabotage afgebrande boerderij o.i.d.
- **1945-1965**: In deze periode van wederopbouw en dorpsuitbreiding ligt het accent op het bouwen van planmatige volkshuisvesting (woningwetwoningen, duplexwoningen etc.), de modernisering in de landbouw (moderne boerderijen) en ruilverkaveling van de landbouwgronden (nieuwe boerderijen in het buitengebied).

[11] De BAG kent zijn beperkingen. Zo zijn de jaartallen per pand niet altijd exact. Met deze beperking is rekening gehouden door een veldtoets uit te voeren.

Figuur 2.2. Deze dubbele woningen ("type E") zijn tussen 1953-1955 in diverse dorpen in de voormalige gemeente Borger gebouwd voor de Borger Woningbouwvereniging. Het ontwerp is van de Winschoter architect H.T. Timmer, onder begeleiding van gemeentearchitect W.Prakken. Deze staan aan de Bergmans Beinsstraat in Borger. Foto: Marieke van der Heide, 17 januari 2009.

Aanvullend aan de *quickscan* is verwerk uitgevoerd. Hoewel veldwerk zo efficiënt en grondig mogelijk is gedaan, kan men niet spreken van een 'complete' lijst van objecten. Aanvullingen in de toekomst – op basis van de criteria – zijn goed mogelijk. Het streven is geweest om de regio's in de gemeente evenredig te belichten en de lokale cultuurhistorie en historische stedenbouw mee te nemen tot aan 1965.

Inventarisatie bouwkundige ensembles en stedenbouw

Bij sommige typologieën is het geheel meer dan de som der delen. Dit is zeker het geval bij planmatige woningbouw. Vanaf de jaren '30 van de vorige eeuw werd deze vroege volkshuisvesting door woningbouwverenigingen gebouwd, eerst incidenteel, van de jaren '40 en '50 meer structureel en verspreid over de gemeente en vanaf 1960 op grotere schaal. In sommige gevallen maakt de detaillering – veelal geënt op de Delftse School – deel uit van de waardering en in andere gevallen juist de samenhang van de reeksen woningen met de onderliggende stedenbouwkundige opzet.

In het bouwarchief is een korte scan gemaakt van beschikbare stedenbouwkundige plannen uit de periode tot 1965 (figuur 2.1). Omdat de dorpen gemeente Borger-Odoorn met name na 1965 groeiden, zijn de uitbreidingsplannen (bescheiden in aantal) in de periode tot 1965 kleinschalig en sober (figuur 2.2).

Om tot een selectie te komen is gekeken naar de architectuurhistorische waarde (ontwerp, detaillering), de stedenbouwkundige waarde (samenhang met groeninrichting en/of stedenbouwkundig plan)

en de gaafheid. Als een type op meerdere plaatsen in de gemeente te vinden is, is er sprake van een planmatige bouw vanuit een lokale woningbouwvereniging en konden er types ontdekt worden die alleen in de gemeente Borger-Odoorn voor komen. Daar waar de woningen op alle vlakken hoog scoorden, werden ze geïnventariseerd en uiteindelijk volgens de methodiek gewaardeerd (zie 2.4.2.)

2.4.2 Waardering

Waardering historische bouwkunst

Omdat binnen de opdracht niet alle panden van de gemeente Borger-Odoorn tot 1965 per stuk kunnen worden gewaardeerd, is de aanvullende inventarisatie gelijktijdig met de waardering tot stand gekomen. Alleen die panden werden meegenomen die binnen de selectiecriteria zeer hoog, hoog en middel-hoog scoorden. De MIP-panden zijn niet afzonderlijk gewaardeerd omdat deze reeds op basis van de criteria van de RCE zijn geïnventariseerd. Van deze panden is aangetoond dat ze cultuurhistorisch waardevol zijn. Met behulp van de historische verenigingen en door veldwerk zijn de verdwenen MIP-panden zoveel mogelijk van de lijst afgehaald. In het kader van het opstellen van de cultuurhistorische waardenkaart heeft wel een waardering van de nieuwe aanvullende panden plaatsgevonden. De belangrijkste component voor de selectie van de historische bebouwing is de betekenis ervan voor de cultuurhistorie: draagt het gebouwde object (of reeks) bij aan het 'verhaal' van de ontstaansgeschiedenis van Borger-Odoorn. Te denken valt aan ontginningsboerderijen, boerderijen uit periode van de esdorpen, vervenershuisjes, arbeiderswoningen, brugwachtershuisjes, kerken, armenhuizen, stations, café's, etc. Vervolgens is gekeken naar de architectuurhistorische en stedenbouwkundige waarde: laat het object een mate van typologische herkenbaarheid of esthetische kwaliteit zien, en is de samenhang met de structuur van het dorp goed af te lezen. Tenslotte zijn de mate van gaafheid en zeldzaamheid meegenomen als pluspunten voor de selectie.

Samengevat komt dit neer op vijf criteria: cultuurhistorische waarde, architectuurhistorische waarde, stedenbouwkundige waarde, gaafheid en zeldzaamheid. Hierbinnen is een score haalbaar van 0 t/m 3 punten. Om een middel-hoge of hogere score te behalen moet het object of ensemble in ieder geval minimaal 2 punten scoren op cultuurhistorische waarde. Daarnaast moet het minimaal in twee andere categorieën en per categorie minimaal 2 punten scoren.
De objecten hebben geen beschermde status, maar kunnen een signaleringsfunctie hebben vanwege de indicatie van de aanwezigheid van een hoge mate van cultuurhistorische waarde. In de toekomst kan deze lijst een bron zijn voor eventuele aan te wijzen gemeentelijke monumenten. Ook zou beleid gemaakt kunnen worden op het integreren van cultuurhistorie bij ontwikkelingen met betrekking tot deze objecten.

score	criteria
0-3	cultuurhistorische waarde
0-3	architectonische waarde
0-3	stedenbouwkundige waarde
0-3	gaafheid
0-3	zeldzaamheid

Tabel 5. Waardering van de historische bouwkunst.

Waardering stedenbouw

Voor de waardering van de historische kernen is aansluiting gezocht bij de waarderingsystematiek die is gehanteerd in 'Opweg met het Verleden'.[12] Kern van de daar toegepaste systematiek is het criterium gaafheid ten opzichte van een bepaald ijkjaar. Voor de esdorpen is dit omstreeks 1840; voor de veenkoloniale nederzettingen 1900. Voor de planmatig opgezette kernen in de veenkoloniën is hieraan het criterium zeldzaamheid toegevoegd. Afhankelijk van de mate van gaafheid en zeldzaamheid resulteerde dit in de klassen 'zeer hoog', 'hoog', 'hoog-gemiddeld' en 'laag'. De gebieden die zich na het ijkjaar 1965 in stedenbouwkundig opzicht hebben ontwikkeld, zijn niet gewaardeerd.

2.5 Waardevolle ensembles

De in voorgaande stappen onderscheidden landschapstypen, landschapselementen, bouwkundige en stedenbouwkundige waarden zijn binnen hun eigen discipline beschreven en gewaardeerd. Hierbij kon beperkt de samenhang tussen de disciplines worden belicht. Om deze hiaat te ondervangen heeft er een kartering van ensembles plaatsgevonden. Hierbij is nagegaan waar bijzondere landschappelijke, stedenbouwkundige en bouwhistorische kwaliteiten bij elkaar komen. Daarbij is gekeken naar de landschapstypen en de landschapswaardering (zie hierboven), maar ook naar de inventarisatie van de historische stedenbouw en bouwkunst.

Er zijn gebieden geselecteerd waar een waardevolle relatie aanwezig is tussen historische stedenbouw en historisch landschap. Dit zijn dus gebieden waar de cultuurhistorische waarde wordt bepaald door zowel landschappelijke, als (steden)bouwkundige kenmerken. Bijvoorbeeld een waardevolle samenhang tussen esdorp, es, beekdal en/of heide, versterk door waardevolle historische bebouwing. Of bijvoorbeeld een gave samenhang tussen ontginningslint met historische bebouwing en stedenbouwkundige opzet enerzijds en anderzijds de verkaveling.

Landschap, stedenbouw en bouwkunst

In enkele gevallen kan de bebouwing die later binnen een historisch landschapstype plaatsvond, alweer als karakteristiek aangemerkt worden. Die eventuele architectuurhistorische of stedenbouwkundige waarde staat evenwel los van de verstoorde landschappelijke waarde van het prestedelijk landschap. Er is wat verloren gegaan, maar er is dus ook weer iets voor teruggekomen. Die afweging zal bij de relatie tussen historisch cultuurlandschap en bouwkunst uit de periode waarin het natuurlijke landschap als criterium voor de bouwlocatie afnam, steeds weer terugkomen.

[12] Het betreft hier de GIS-laag Cultuurhistorisch relict (vlak) uit het Geoportaal Drenthe.

3 Historisch cultuurlandschap

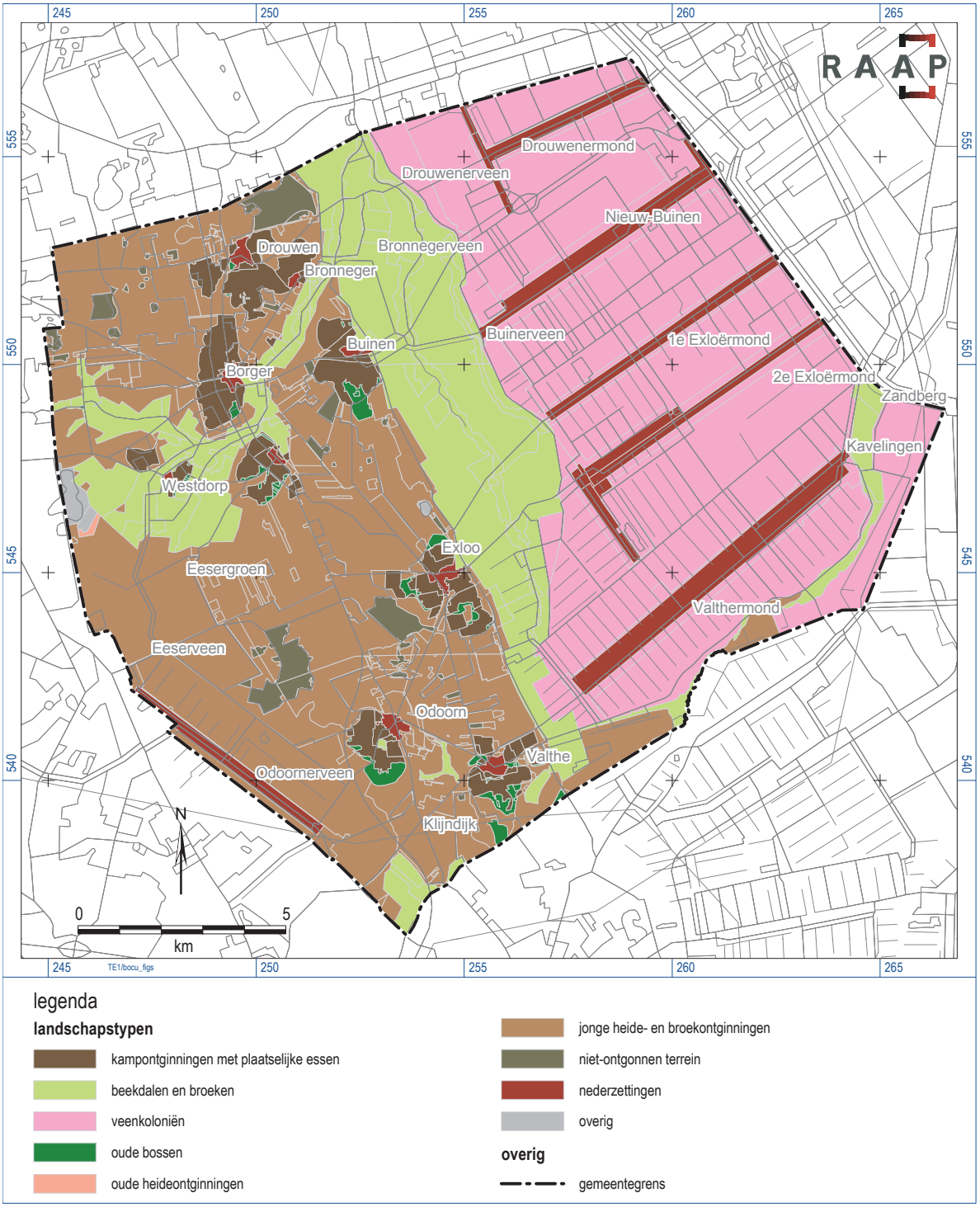
3.1 Inventarisatie

De verschillende onderdelen van het cultuurlandschap in de gemeente Borger-Odoorn hebben elk hun eigen, bijzondere kenmerken. Om daarin enige helderheid te brengen hebben we een kartering van landschaps- en dorpstypen gemaakt, waarbij we gebieden met een zekere mate van ruimtelijke en historisch-genetische overeenkomst in één categorie hebben opgenomen. Dat er binnen een categorie altijd sprake blijft van enige diversiteit zal niemand verbazen. Het landschap is immers slechts deels planmatig tot stand gekomen, enkele uitzonderingen daargelaten, en dus altijd veelvormig. Niet alle variatie in tijd én ruimte kan in hokjes gevangen worden. Toch bieden onderstaande typeringen meer dan voldoende houvast voor een gedifferentieerde blik op, en beleidsvorming ten aanzien van, het historisch cultuurlandschap van Borger-Odoorn. Voor de typologie hebben we nadrukkelijk gebruik gemaakt van belangrijke en recente wetenschappelijke inzichten, zoals het proefschrift van Theo Spek over het Drentse esdorpenlandschap uit 2004.[13] Uiteraard is er legio literatuur over het Drentse landschap beschikbaar voor wie verder wil lezen over de geschiedenis, de natuurwaarden en de belevingsmogelijkheden.

Hier dient nadrukkelijk vermeld te worden dat we bij elk beschreven landschapstype vooral ingaan op karakteristieken die *historisch gezien* deze landschappen kenmerkten. Daarna lichten we toe welke van deze karakteristieken nu nog in de betreffende landschapstypen binnen de gemeente Borger-Odoorn terug te vinden zijn. Zoals in de methodiek al is toegelicht, vinden we in de gemeente Borger-Odoorn de volgende hoofdlandschappen terug, die we eerst kort zullen inleiden om een algemeen beeld te schetsen (figuur 3.1):

- Kampontginningen met plaatselijk essen: oude complexen van akkerland, vaak wat hoger in het landschap gelegen met daardoor een bodemtype dat geschikt was voor akkerbouw. Het akkerland werd vaak omzoomd door houtwallen en/of houtsingels, waaruit gebruikshout werd geoogst. Het gros van deze ontginningen is op de ruggen te vinden.
- Beekdalen en broeken: de nattere delen van het landschap werden als wei- of hooiland gebruikt. Afhankelijk van de afwatering (liep er een beek of niet?) was men gedwongen een slotenpatroon aan te leggen.
- Veenkoloniën: in de Nieuwe en Nieuwste tijd werden grote gebieden op de grens van Groningen en Drenthe op industriële wijze van hun veenlaag ontdaan. Daarvoor werd een regelmatig patroon van sloten en afvoerkanalen aangelegd. Na de vervening werd de vrijgekomen grond voor de landbouw geschikt gemaakt.
- Oude bossen: Nederland kende in 1850 nauwelijks bos door eeuwenlange overexploitatie. Het bos dat in 1850 nog bestond (vaak sterk gedegradeerd gebruiksbos zoals de strubben of nat broekbos) noemen we ‘oud bos’.

[13] Spek, 2004.

Figuur 3.1. Historische landschapstypen in de gemeente Borger-Odoorn.

- Oude heideontginningen: vóór 1850 werd er nog nauwelijks heide ontgonnen omdat heide noodzakelijk was voor het functioneren van het agrarisch systeem. Gebeurde dat wel, dan betrof het kleine, geïsoleerde eenheden.
- Jonge heide- en broekontginningen: na 1850, toen er alternatieve bemestingsmethoden waren uitgevonden, werden heidevelden en natte broekgebieden in snel tempo in ontginning genomen.
- Niet-ontgonnen terrein: slechts hier en daar bleef een stuk heide gespaard van de ontginning.
- Nederzettingen: hieronder verstaan we oude dorps- en gehuchtkernen zoals die omstreeks 1850 bestonden en vaak hun wortels hadden in vroegmiddeleeuwse boerderijen.

In het vervolg van dit hoofdstuk gaan we de verschillende hoofdtypen verder uitsplitsen en karakteriseren.

3.1.1 Kampontginningen met plaatselijk essen

Es (Ke)

Eén van de bekendste en inmiddels beleidsmatig goed geborgde landschapstypen van Drenthe zijn de essen, de open akkercomplexen die ook hun naam hebben gegeven aan de zogenaamde esdorpen. Essen worden over het algemeen gekenmerkt door hun relatief hoge ligging in het landschap, die nog versterkt is door de post-middeleeuwse bemesting met heide- en grasplaggen, vermengd met mest. De ook wel gebruikte term ‘bolle akker’ is misleidend, omdat de bolle vorm meestal niet voorkomt. En als dat wel het geval is, is dat niet het gevolg van een sterkere ophoging met plaggenmest in het midden dan aan de randen, maar van het onderliggende natuurlijk reliëf.[14] Deze term gebruiken we hier dus niet.

Belangrijke karakteristieken zijn, zoals gezegd de hogere ligging, de openheid (de afwezigheid van opgaande beplanting of andere objecten, zoals bebouwing binnen de es), het historische grondgebruik als akkerland en de omzoming van de es door (voormalig) hakhoutstruweel, in Drenthe bekend als strubben. De essen liggen veelal op voor agrarisch gebruik gunstige droge keileemgrond met moderpodzolbodem. De strubben zijn ontstaan door de genoemde hakhoutcultuur en intensieve begrazing door schapen uit de vroegere holten met veel grotere en dikkere bomen.[15] Essen hebben in hun plattegrond vaak een afgeronde vorm, die gerelateerd is aan het natuurlijke reliëf. Spek vat de historisch-geografische kenmerken van essen als volgt samen:[16]

- Een es is een ruimtelijk begrensde eenheid.
- Op een es is teelt van akkerbouwgewassen het primaire doel.
- Een es heeft een omvang van meerdere percelen en meerdere grondgebruikers.
- Op een es hebben de individuele percelen geen duidelijk zichtbare perceelsgrenzen.

In tegenstelling tot wat wel wordt geschreven, waren de essen geen gemeenschappelijk eigendom van de boeren uit een esdorp. De es was verkaveld en bestond uit versnipperd privaat bezit. Wel was het zo dat om de es efficiënt te kunnen gebruiken, er afspraken werden gemaakt over gewas-

[14] Spek, 2004, p. 656-658.
[15] Spek, 2004, p. 195.
[16] Spek, 2004, p. 656-660.

keuze en nabeweiding van de stoppels die na de oogst achterbleven. Ook de totstandkoming van de es door ontginning in de loop van de eeuwen is een gemeenschappelijk proces geweest.

Nauw verbonden met de ontwikkelingsgeschiedenis van het landschap is de verkaveling van de essen, al is die altijd zeer dynamisch geweest. De laatste decennia is de verkaveling door schaalvergroting in de landbouw ook aan transformatie onderhevig geweest. Spek (2004) stelde een model op van verkavelingstypen, waarbij de ouderdom afneemt naarmate de percelen groter en langwerpiger werden. De kleine percelen die op de oudst reconstrueerde bewoningsfase wijzen – de 6e tot 8e eeuw – kwamen in elk geval voor in Drouwen, Borger, Ees, Buinen, Odoorn, Exloo en Valthe. Dit zijn dan ook de esdorpen met een laat-prehistorische bewoningsfase, waarvan de resten bij archeologisch onderzoek meestal op de es worden teruggevonden. Op de exacte details gaan we hier nu niet verder in; we stellen slechts vast dat de verkaveling een belangrijk kenmerk van de essen is, naast de openheid, de aanwezigheid van strubben eromheen en uiteraard de relatie tussen nederzetting en es en de ontsluiting van de es door wegen.[17] Voor wat betreft de relatie tussen de boerderijen in de dorpskern en de es kunnen we hier nog aan toevoegen dat dit een open relatie was, omdat de es natuurlijk het land vormde waar de boer vanuit zijn boerderij naar toe moest kunnen. Door de uitbreiding van dorpen is deze relatie tussen de oude dorpskern en de es in veel gevallen verloren gegaan. Waar deze nog wel bestaat, is een belangrijke waarde dus nog aanwezig.

De grootschalige openheid van de essen is een relatief recent fenomeen. In de Middeleeuwen was er bijvoorbeeld nog sprake van omheiningen van vlechtwerk van levend of dood hout die een perceel of een aantal percelen scheidden van de rest. Toponiemen met daarin bijvoorbeeld de woorden *tuyn*, *want*, *blok/loke*, *hort*, *glint*, *rick*, *heck*, *wrang/wring/wrucht/wrocht*, *buun/bune*, *haagh/heegh*, *parc/perc/peric* en *bracht* kunnen wijzen op delen van de es die ooit afzonderlijk omheind waren.[18] Terecht stelt Spek in zijn proefschrift dan ook dat het open akkercomplex in zekere zin een tijdgebonden landschapsbeeld is, dat vooral uit de 19e en 20e eeuw dateert. Willen we ons een juiste voorstelling maken van de aanblik van een es in de 16e of 17e eeuw, dan hebben we onze fantasie nodig.[19]

Van alle essen in de gemeente Borger-Odoorn is die van Westdorp nog het gaafst bewaard gebleven, gevolgd door de es(sen) van Valthe (figuur 3.2).[20]

Bouwlandkamp (Kb)
Hoewel het geen wet van Meden en Perzen is, is het belangrijkste verschil tussen essen en kampen toch wel de omvang. Bouwlandkampen zijn doorgaans een stuk kleiner dan essen. Sterker nog: niet zelden zijn essen in de loop van de Volle Middeleeuwen ontstaan uit (door voortgaande ontginning) aan elkaar gegroeide kampen. De kampen die we nu nog kennen, liggen vaak wat minder centraal ten opzichte van de belangrijkste nederzettingen dan de essen, maar kennen wel

[17] Spek, 2004, p. 673.
[18] Spek, 2004, p. 708-715.
[19] Spek, 2004, p. 717-718.
[20] Spek, 2004

Figuur 3.2. De es van Westdorp. Foto: Steven van der Veen, 10 januari 2013.

dezelfde openheid zonder beplanting binnen de kamp en een afgeronde vorm. Doorgaans waren ze ook omgeven door hakhout (al dan niet op een aarden wal), hoewel van bredere zones met beplanting, zoals bij de strubben, hier meestal geen sprake was. De omvang, de begrenzing met een houtwal en de minder centrale ligging te midden van de woeste gronden zijn dus belangrijke, maar niet altijd keiharde, onderscheidende kenmerken ten opzichte van essen.[21] Veel kampen zijn later opgenomen in de verkaveling van jonge heideontginningen of in de aangrenzende es en daardoor onherkenbaar.

Halfopen bouwlandkamp (Kbo)
In één geval hebben we een bouwlandkamp aangetroffen waarin vanouds stroken met opgaand (hak?)hout voorkwamen. Het gaat om een kamp ten zuiden van Ees, overigens met de verwarrende naam Nieuwland. Vanwege de gescheiden ligging en het gebruik als akkerland in het verleden hebben we dit complex echter toch als bouwlandkamp en niet als nieuwlandkamp onderscheiden. Het landschapstype is door de ontginningen eromheen en vooral de bebouwing langs de weg niet meer als zodanig herkenbaar. Naaldbos neemt de plek in van de vroegere loofopstanden.

Nieuwlandkamp (Kn)
Oudere ontginningen (vóór 1850) van heide- of broekland die direct tegen of zeer dichtbij een es of flankerende nederzetting hebben plaatsgevonden, hebben we gecategoriseerd onder de zogenaamde nieuwlandkampen. Belangrijke kenmerken zijn, zoals gezegd, de ligging nabij een

[21] Spek, 2004, p. 660.

bestaande es of bijbehorende nederzetting en de kleinschaligheid. Vaak, maar niet altijd, werden ze gekenmerkt door opgaande beplanting. Nieuwlandkampen konden zowel uit grasland als akkerland (of een combinatie daarvan) bestaan. Bebouwing was zeer schaars, omdat de eigenaren meestal in de esdorpen woonden.

3.1.2 Beekdalen en broeken

Beekdalen en broeken zijn vanouds de nattere plekken in het landschap, doordat zij als afvoer voor water fungeerden en er plaatselijk water uit de bodem opwelde: kwel. Ze hadden vooral een functie als wei- en hooiland, ontstaan door geleidelijke ontbossing. In alle beekdalen ontbrak bebouwing. De plekken waar stroompjes ontstonden door opwellend voedselarm kwelwater stonden in Drenthe bekend als 'vledder' of 'stroot'. Vaak lagen hier voedselarme tot matig voedselarme veentjes. Deze veldnaam komen we dan ook veelvuldig tegen in de beekdalen. In de gemeente Borger-Odoorn zien we het toponiem *fleer,* variant van *vledder*, terug ten zuiden van Westdorp in de samenstelling *Fleermade*, waarbij 'made' slaat op hooiland. Doordat de vegetatie hier alleen door regenwater en lokale kwel werd gevoed, waren ook hier de condities voor voedselarme veenvorming ideaal.[22] Voor de brongebieden werd (in plaats van *vledder*) ook wel het toponiem *veen* of *stroot* gebruikt, waarvan het eerste uiteraard ook wijst op veenvorming. De vledders kennen vooral strookvormige kavels, maar ook blokvormige kavels komen wel voor. We komen hier nog op terug.

De beekdalen van Borger-Odoorn hebben een verkaveling die grofweg in drie categorieën uiteenvalt. Een deel van de beekdalen kent een strookvormige verkaveling, waarbij de percelen soms wel, soms niet even breed zijn. Overeenkomst is dat hun lengte vele malen groter is dan hun breedte. In andere delen van de beekdalen komen regelmatige of onregelmatige blokverkavelingen voor. Beide vormen vinden we zowel op het plateau als in het Hunzedal.

Om dit verschil in verkavelingsvormen te kunnen duiden, grijpen we terug op het proefschrift van Theo Spek over het Drentse esdorpenlandschap. Spek schetst in zijn dissertatie een algemeen beeld voor de Drentse beekdalen: *Tijdens de Volle Middeleeuwen werden dit soort half natuurlijke landschappen op grote schaal omgezet in hooiland (madelanden) door het graven van afwateringssloten en het verwijderen van de vegetatie. Langs de beek ontstonden meestal onregelmatige blokverkavelingen, wat verder van de beek kwamen regelmatige strokenverkavelingen met een perceelsrichting dwars op de beek voor.*[23] *Deze datering onderbouwt hij onder meer voor het Valther diepje, dat de veenkoloniën ten oosten van Valthe doorsnijdt.*[24]
Hij stelt daarmee dat strookvormige kavels eerder op grotere afstand van de beekloop voorkwamen, in de periodiek natte gebieden (bovenlanden), de blokvormige kavels dicht bij de beken in de permanent natte gebieden (stroomlanden). Dit beeld zien we ook terug in Borger-Odoorn. Bredere beekdalen hebben daarnaast relatief een groter oppervlak aan bovenland en deze waren doorgaans strookvormig verkaveld.

---

[22] Spek, 2004, p. 208.

[23] Spek, 2004, p. 205.

[24] Spek, 2004, p. 425-426

Figuur 3.3. Beekdal van het Voorste Diep ten zuiden van de voormalige es van Borger. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013.

De Hunzelaagte vormt een belangrijke categorie binnen de beekdalen en broeken. Gezien de structuur en de fysisch-geografische ontstaansgeschiedenis binnen de invloedssfeer van de Hunze [25] *hebben we ervoor gekozen om de laagte grotendeels in te delen onder de broeken.*

Strookvormig verkaveld beekdal met open structuur (Bs)

Strookvormige kavels domineren en domineerden in grote delen van de bovenlanden in de bredere beekdalen. Dit verkavelingstype was dan ook veel algemener dan de twee andere beekdaltypen met open structuur.

Hier en daar kenden ook de stroomlanden strookvormige kavels, zoals ten oosten van Westdorp. Opvallend is de grote openheid van de beekdalen (figuur 3.3). Houtsingels kwamen maar heel sporadisch voor, en dan uitsluitend rond de buitenrand van het beekdal en de eerste paar meter van de kavelgrens tussen de strookvormige percelen. Mogelijk heeft de vochtige toestand van de gebieden en veengroei ermee te maken.

De vegetatie in de bovenlanden moet al in de Prehistorie behoorlijk zijn uitgedund door beweiding. In de 16e en 17e eeuw vond de privatisering van deze groenlanden plaats, waarbij de strookvormige kavels ontstonden die gescheiden werden door houtsingels. Kenmerkende toponiemen zijn *-stukken*, *-weiden* en *-landen.*

[25] Spek, 2004: paleogeografische kaart.

Onregelmatig verkaveld beekdal met open structuur (Bb)
Langs de sterk meanderende beken zien we onregelmatig gevormde percelen zonder randbeplaning. Deze zone wordt aangeduid als stroomlanden.
Een deel van de stroomlanden was al eerder geprivatiseerd dan de bovenlanden, vermoedelijk vooral die met een blokvormige verkaveling.[26] Een verder veel voorkomende veldnaam in de bredere, strookvormig verkavelde beekdalen van Borger-Odoorn is *made*, duidend op de historische functie van hooiland.[27]

Blokvormig verkaveld beekdal met open structuur (Bv)
Met name in de meest bovenstroomse delen van de beekdalen, ten zuidwesten en noordwesten van Westdorp, waren de kavels eerder blokvormig dan strookvormig. Randbeplanting ontbrak ook hier.

Strookvormig verkaveld beekdal met halfopen structuur (Bt)
Verder stroomafwaarts kwam meer beplanting voor in de beekdalen. Dat zien we onder meer bij Bronneger, waar nu nog enkele houtsingels in het beekdal van het Kanaal Buinen-Schoonoord herinneren aan één van de weinige halfopen beekdalen met strookvormige kavels van Borger-Odoorn.

Onregelmatig verkaveld beekdal met halfopen structuur (Bc)
Voor deze categorie geldt eigenlijk min of meer hetzelfde als voor de strookvormig verkavelde beekdalen met halfopen structuur (Bt). Het onregelmatig verkaveld beekdal met halfopen structuur grensde direct aan zijn strookvormig verkavelde evenknie, in het benedenstroomse deel van het beekdal. Van beplanting is hier nu niets meer terug te vinden.

Blokvormig verkaveld beekdal met halfopen structuur (Bw)
Opmerkelijk genoeg bevinden de halfopen beekdalen met een blokvormige verkaveling zich in een volstrekt ander gebied dan hun strookvormig of onregelmatig verkavelde varianten. Het gaat om enkele smalle beekdalen in rond Westdorp en Eest. De reden dat hier wél beplanting voorkwam en elders niet, is niet duidelijk.

Beekdal, overwegend onverkaveld (Bn)
In het ijkjaar 1850 was er nog slechts een deel van één beekdal onverkaveld, en wel Valthermussel ten oosten van Valthermond. Van de oorspronkelijke beekloop is nu niets meer terug te vinden, hoewel die bij de eerste ontginning en verkaveling (tussen 1850 en 1900) wel bewaard was gebleven. De laat-19e-eeuwse verkaveling is derhalve ook alweer vervangen door een veel grootschaligere verkaveling. De omtrek van het beekdal is in de topografie nog wel herkenbaar.

Regelmatig verkavelde depressie met halfopen structuur (Bd)
Een bijzonder, klein broekgebiedje bevond zich midden in de es van Odoorn, tussen de Achter Esch, Wester Esch en Zuider Esch (figuur 3.4). De depressie was verkaveld in korte stroken, waar-

[26] Spek, 2004, p. 216.
[27] Spek, 2004, p. 213.

Figuur 3.4. Klein broekgebied langs de Hammeersweg ten zuidwesten van Odoorn. Foto: Steven van der Veen, 10 januari 2013.

bij de perceelsranden met houtopstanden beplant waren. De ligging midden in de es onderscheidt het gebiedje van nattere nieuwlandkampen, die doorgaans direct tegen de nederzetting liggen. De depressie is tot op zekere hoogte nog herkenbaar aan het gebruik als grasland, de aanwezige sloten en voor een klein deel de intacte verkaveling.

Broek met overwegend blokvormige verkaveling (Brb)

Ten zuidoosten van Odoorn vinden we een lager deel van de voormalige woeste gronden, die we als een broekontginning kunnen aanduiden. In 1850 was dit broek in grote, blokvormige percelen opgedeeld en als grasland in gebruik. Er bestond geen duidelijke afwatering; het was een afvoerloze laagte. Omstreeks 1900 was hiervan al niets meer op kaart terug te vinden; de topografische kaarten uit die periode laten jonge heideontginningen en heide zien, terwijl van de blokvormige kavels geen spoor meer te vinden is. Ook nu zien we niets meer terug van de structuur uit het midden van de 19e eeuw.

Hunzelaagte – halfopen, strookvormig verkaveld broek (BHa)

Slechts een klein deel van de broekgebieden in de Hunzelaagte was strookvormig verkaveld met een halfopen karakter, aangezien beplanting nauwelijks voorkwam. Grasland was vrijwel het enige grondgebruik, en bebouwing ontbrak grotendeels. Het enige deelgebied van dit type kende opgaande beplanting op de perceelsgrens, tegen de plateaurand bij Bronneger. Zowel begrenzing als karakter van dit gebied zijn volledig veranderd.

Figuur 3.5. Blik op de Hunzelaagte ten noordoosten van Exloo. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013.

Hunzelaagte – open, blokvormig verkaveld broek (BHb)
Blokvormige kavels komen in de Hunzelaagte met name voor in kleine deelgebieden direct grenzend aan de smalle stroomlanden. Het gebied is open doordat de perceelsscheidingen worden gevormd door sloten. Bebouwing ontbreekt vanouds. Veel van de verkaveling heeft zich ontwikkeld tot strookvormige kavels, maar de sfeer van het gebied is niet veranderd.

Hunzelaagte – open, strookvormig verkaveld broek (BHc)
Vrijwel de gehele Hunzelaagte, met uitzondering van de stroomlanden direct rond de beken, bestond uit strookvormige kavels met sloten als kavelgrenzen. De stroken lagen in een identieke richting binnen één kavelblok, maar tussen de kavelblokken kon er wel verschil bestaan in de strekkingsrichting van de strokenkavels. De verkaveling van dit landschapstype is redelijk tot goed bewaard gebleven, alhoewel er plaatselijk sprake is van een zekere mate van rationalisering en soms ook een draaiing van de kavelrichting. Ingrijpender voor het historische karakter van het gebied is het grote areaal aan akkerland in dit landschapstype, terwijl er vanouds alleen grasland voorkwam (figuur 3.5).

Hunzelaagte – open, onregelmatig verkaveld broek (BHd)
De onregelmatig verkavelde broeken met een open karakter tekenen zich heel duidelijk op historische kaarten af. Zij lagen in de stroomlanden van de Hunzelaagte, net als hun varianten in de andere beekdalen (zie code Bb). De normalisering van de beken in de Hunzelaagte en de herverkaveling van de aangrenzende gronden heeft ervoor gezorgd dat er van het oude verschil tussen

stroomlanden langs de beken en de grootschaliger verkavelde gebieden in de Hunzelaagte geen sprake meer is.

Hunzelaagte – open, strookvormig verkaveld broek, met bebouwing (BHe)
Langs de weg die de grens vormde tussen de Hunzelaagte en het uitgestrekte Gronings-Drentse veengebied ontwikkelde zich geleidelijk een bebouwingslint. Daardoor ontstond ook in het aangrenzende beekdal bebouwing met kavels die zich vanuit de weg naar achter opstrekten. Het lint heeft zich in de 19e en 20e eeuw steeds verder verdicht, maar het karakter met de korte, strookvormige kavels erachter is bewaard gebleven. Hier en daar maken kleine bosjes het landschap geslotener dan vóór 1900.

3.1.4 Veenkoloniën

Veenkolonie, Drents-Gronings type (Qf)
In het oostelijk deel van de gemeente ligt een groot gebied dat te kenschetsen is als een veenkolonie van het Drents-Gronings type. Het is een gebied met veenkoloniën waar bijvoorbeeld ook het Groningse Veendam deel van uitmaakt. Winning van veen en het daarna geschikt maken van de resterende grond voor landbouwdoeleinden waren de belangrijkste functies.

Enkele eeuwen geleden waren de uitgestrekte venen nog eigendom van de marken in het gebied. Rond 1720 werden de venen in de marken Drouwen en Buinen verdeeld. Belangrijkste redenen daarvoor waren de boekweitteelt op het bovenveen en een poging om het veengebied grootschalig te ontginnen. Enkele decennia later ontstond een levendige handel in percelen in het veen vanwege het feit dat opnieuw over ontginning werd gesproken. In Drouwen werd door een aantal eigenaren een maatschappij opgericht die percelen opkocht.[28]

De veenwinning begon hier op kleine schaal; de afvoer van de turf vond plaats via de Oostermoerse Vaart, een andere benaming voor de Hunze. De afvoercapaciteit was zodanig dat de productie geen hoog niveau kon bereiken. Pas in de tweede helft van de 18e eeuw besloot men om af te voeren via het kanalenstelsel bij het Groningse Wildervank, waardoor de oriëntatie van de verveningen moest worden aangepast.[29] De verdeling, vervening en ontginning vond in het noorden van de huidige gemeente eerder plaats dan in het zuiden. Na de vervening werden de verveende percelen opnieuw opgedeeld, zodat de eigendomsstructuur nog ingewikkelder werd.[30]

In 1850 was het nog in ontginning: de lange stroken waren in de lengte verdeeld in kleine, min of meer gelijke blokvormige kavels. Verspreid kwam bebouwing voor, en hier en daar bevinden zich nog ongecultiveerde stukken veen of afgeveend land. De meeste bebouwing bevond zich als een lint langs de kanalen, die haaks op de Hondsrug liggen. Vanuit de kanalen liepen wijken, die als een soort tentakels tot in het achterland liepen. Veelal lagen er tussen elke wijk twee stroken, waarmee dus elke strook rechtstreeks toegang had tot een wijk. Dit was noodzakelijk om de turf goed te kunnen afvoeren. Na afgraving van het veen en ingebruikname als landbouwgrond werden

[28] Gerding, 1995, p. 103
[29] Gerding, 1995
[30] Gerding, 1995, p. 105

Figuur 3.6. Het huidige veenkoloniale landschap bij Nieuw-Buinen. Foto: Steven van der Veen, 10 januari 2013.

de wijken hier en daar al snel gedempt. De strookkavels zijn bewaard gebleven, de blokken daarbinnen meestal samengevoegd (figuur 3.6). Het patroon van wijken is redelijk goed bewaard gebleven, het enkele of dubbele systeem van kanalen in de dorpen zijn veelal gedempt. Hier en daar zijn kavels voor andere doeleinden ingericht (boomteelt, natuurontwikkeling), maar doorgaans gebeurde dat wel binnen de oude kavelstructuur.

Veenkolonie, restontginning (Qr)

Het ene gebied dat we als restontginning van de veenkolonie hebben gekarakteriseerd lag nabij Tweede Valthermond tussen een beekdal en de grootschalige veenkoloniën in. In 1850 was het nog niet ontgonnen en was het door een weg gescheiden van de veenkolonie. Het gebied kreeg tussen 1850 en 1900 een kleinschalige blokverkaveling met open structuur, waarmee het noch bij het beekdal, noch bij de veenkolonie aansloot en dus een eigen karakteristiek had.

Veenkolonie, randontginning (Qx)

Ontginning van de veenkoloniën voor agrarische doeleinden startte in de late 18e eeuw vanaf de overgang van de Hunzelaagte naar het grote veengebied. Op de Franse Kaarten zien we dat men een huisje bouwde aan de Hoofdstraat-Zuideind en daarachter een opstrekkend perceel kreeg. De percelen werden dan vanuit het westen in cultuur gebracht. Achter een zekere lijn eindigde dit perceel dat bij het huis begonnen, en lagen onbebouwde, veel grotere kavels die niet exact aansloten op de ‘huiskavels’. Uit de huisjes langs de Hoofdstraat ontwikkelden zich Drouwenerveen en ten dele Buinerveen en ook Het Moeras (ten noorden van Exloërveen) (figuur 3.7). Het verschil in kavelgrootte en -richting, de dichtere beplanting nabij de huizen, uiteraard de bebouwing zelf en

Figuur 3.7 Woonhuizen en boerderijen aan de Zuiderstraat in Buinerveen vanwaar in de 18e eeuw het achterliggende veengebied werd ontgonnen. Foto: Steven van der Veen, 10 januari 2013.

ook de zichtbare achtergrens van de huiskavels (o.a. de Achterweg) maakt dat het contrast tussen de randontginning en de grote veenkolonie daarachter nog redelijk herkenbaar is.

3.1.5 Oude bossen

Opgaande bossen kwamen enkele eeuwen geleden in Drenthe maar op enkele locaties voor. Waar bos voorkwam, was meestal sprake van landgoederen of van sterk gedegradeerde bossen in strubben. De andere bossen waren meestal te klein om van een afzonderlijk landschapstype te kunnen spreken. De Hondsrug was een positieve uitzondering op het schrale beeld van de Drentse bossen; veel van de Drentse essen waren nog in de 17e eeuw door grote arealen strubben omgeven en ook op kaarten uit de 19e eeuw zien we veel van deze bossen terug. Illustratief is de benaming Holtesch voor één van de kleinere Valthse essen.[31] Veel van deze bossen lagen op vrij rijke, vochtige keileembodems met keileem op minder dan 120 cm onder het maaiveld, een bodemsoort die op de Hondsrug relatief vaak voorkomt. De bestendigheid van deze bodems tegen uitloging (podzolisatie) heeft meegespeeld in het gespaard blijven van deze bossen.[32]
Binnen de strubben rond de Westeresch lag een wildwal of *Wildgraven* van ruim 1200 meter, die in 1833 door de archeoloog Reuvens is ingetekend. Deze wal moest de es vrijwaren van vee en wild dat op de omringende heide voorkwam. Alleen door de kleur van de bodem is de wal, weggeploegd tijdens de heideontginningen tussen 1900 en 1950, nog te herkennen.[33]

---

[31] Spek, 2004, p. 429
[32] Spek, 2004, p. 430
[33] Spek, 2004, p. 430

Figuur 3.8. Restant van oude bos ten noordwesten van Valthe. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013.

Naaldhoutaanplant werd in veel delen van Nederland pas in de loop van de 19e eeuw geïntroduceerd. Veel van de bossen die nu in de gemeente Borger-Odoorn aanwezig zijn, dateren uit de periode na 1900. Bossen uit oudere perioden zijn relatief zeldzaam, en de kleine restanten die er nog wel zijn, zijn cultuurhistorisch en ecologisch waardevol.

Bestaand loofbos (Uf)
Historisch en ecologisch interessant zijn de plekken waar dit historische bos nog bewaard is gebleven. Dat geldt uiteraard ook voor de kleine bossen die als onderdeel van een ander landschapstype bewaard zijn gebleven, maar in het bijzonder voor de nog bestaande gemengde oude bossen. Het gaat om verspreid gelegen bospercelen, die soms nog wel een aardige omvang hebben, zoals een bosgebied in de kern van Borger en de bosjes aan de rand van de es van Ees. In totaal gaat het om 15 verspreid gelegen percelen (figuur 3.8). Uiteraard zijn lijnvormige restanten van oud groen (zoals houtsingels) overigens in elk landschapstype met opgaande beplanting mogelijk.

Bestaand gemengd bos (Ug)
Plaatselijk zal men in oude bosjes ook naaldhout tegenkomen. Deels kan dan de historische loofvegetatie nog wel intact zijn. Zo'n bosje vinden we aan de rand van de es van Ees.

Bestaand naaldbos (Un)
Waar loofbos volledig is omgezet in naaldbos zullen alleen in de ondergroei of bodem nog sporen aanwezig zijn die wijzen op de oorspronkelijke bosvegetatie. Landschappelijk is het beeld echter

gedeeltelijk nog intact, bijvoorbeeld als visuele blokkade. Het gaat om één bosje ten zuiden van Valthe, deel van een grotere boszone langs de Kampervenen.

Voormalig bos, nu merendeels landbouwgrond (Ul)
Een deel van de vrijliggende bossen doorstond de tand des tijds niet en werd op een zeker moment omgezet in landbouwgrond. Detailonderzoek zal moeten uitwijzen wat hiervan de reden was. Mogelijk is er een zadenbank in de bodem bewaard gebleven, waar in het geval van 'teruggave aan de natuur' gedacht kan worden aan regeneratie van de historische bosvegetatie zoals men momenteel ook tracht bij het bekendste verdwenen oerbos van Nederland, het Beekbergerwoud.[34]

Voormalig bos, nu bebouwd gebied (Ub)
In deze categorie vallen twee bospercelen, in Valthe en ten zuiden van Buinen. Waarschijnlijk werden ook deze bosjes ooit ten behoeve van de uitbreiding van landbouwgrond gerooid.

3.1.6 Oude heideontginningen

Regelmatige kampontginning (Or)
De klassieke landschapstypologie kent alleen de categorie 'jonge heideontginning'. We hebben hier toch gemeend een extra categorie te moeten invoegen in de vorm van de 'oude heideontginning'. Het betreft hier de relatief geïsoleerd liggende ontginningen, ontstaan vóór het gekozen ijkjaar (1850), omgeven door dan nog onontgonnen gebieden en meestal min of meer blokvormig van karakter. Die kenmerken onderscheiden de oude heideontginningen ook van de bouwlandkampen (grotere, open akkers met afgeronde vormen) en de nieuwlandkampen (niet geïsoleerd gelegen). De regelmatige kampontginningen waren opgebouwd uit rechthoekige kavels, die primair in gebruik waren als akkerland, maar soms ook grasland en bos kenden. Veelal zijn ze ontstaan in de tweede helft van de 18e en de eerste helft van de 19e eeuw als gevolg van de bevolkingsgroei en daarmee de behoefte aan nieuw cultuurland. In Borger-Odoorn komt één oude heideontginning voor, namelijk nabij Ellertshaar. De oorspronkelijke begrenzing is in de kavelstructuur nog herkenbaar. Ook de aanvankelijke boerderij bestaat nog, namelijk Ellertsweg 6 in Ellertshaar.

3.1.8 Jonge heide- en broekontginningen

Tot in de 19e eeuw vormden de woeste gronden, beheerd vanuit de buurtschappen, een belangrijk onderdeel van het agrarisch bedrijf. Er vond begrazing door schapen en runderen plaats, maar er werden ook plaggen gestoken. Een combinatie van deze twee activiteiten was de oorzaak van het bestaan van grotere heidevelden, stuifzanden en open broeken. Na de uitvinding van de kunstmest kon men overgaan tot het wijzigen van de functie van de terreinen. Een deel bleef bewaard in zijn oude hoedanigheid, maar een veel groter oppervlak werd na 1850 bebost of omgezet in landbouwgrond. Een aanzienlijk deel van het gemeentelijk grondoppervlak van Borger-Odoorn is na 1850 in cultuur gebracht.

We hebben geen gedetailleerd onderzoek verricht naar de verhouding naaldbos/loofbos binnen de nieuwe aanplant. In grote lijnen mogen we er echter vanuit gaan dat de drogere stuifzanden en

[34] http://www.natuurmonumenten.nl/content/natuurherstel-beekbergerwoud.

heidevelden vrijwel zonder uitzondering in eerste instantie met naaldbos beplant zijn. Ook werd plaatselijk tegen de bestaande strubben nieuw loofbos aangeplant, al dan niet aanvankelijk als hakhout beheerd. We moeten er rekening mee houden dat in de loop van de 20e eeuw de oorspronkelijke naaldaanplant vervangen is door loofhout om ecologische redenen en dat de huidige aanplant dus niet meer altijd de oorspronkelijke heidebebossing representeert.[35] Met name resten van hakhoutcultuur worden als cultuurhistorisch 'boserfgoed' hoog gewaardeerd, al dan niet omdat dit hakhout soms nog opnieuw kan uitlopen na hakken. Uiteraard kunnen binnen naaldhoutaanplant ook loofhoutsoorten voorkomen, bijvoorbeeld in de vorm van lanen die langs de brandgangen werden aangeplant.

Met name waar de agrarische bedrijvigheid zich kon ontplooien, kwam ook nieuwe bebouwing tot stand, alhoewel dat zich vrijwel uitsluitend beperkte tot de verlegde of bestaande doorgaande wegen aan de randen van het gebied. Binnen de agrarische ontginningen zelf bleef de hoeveelheid nieuwe (agrarische) bebouwing beperkt of ontbrak deze in de meeste gevallen zelfs geheel. Het waren mogelijk deels gemeentelijke werkverschaffingsprojecten, iets wat we kennen uit de gemeente Westerveld, waar vooral bebost werd onder toezicht van de Heidemij.[36]

Soms werd secundair nog bebouwing toegevoegd. Vaak zien we dat deze gebieden, die vanouds grotendeels onbebouwd waren gebleven en planmatig waren opgezet, zich bij de ruilverkaveling of andere inrichtingsplannen voor het agrarisch gebied in de tweede helft van de 20e eeuw alsnog leenden voor de vestiging van bedrijven die elders niet verder konden, zoals in de kernen van de dorpen. Alleen langs de grote wegen vanuit de dorpen werd al in het tweede kwart van de 20e eeuw gebouwd.

Voormalige heide, nu bebouwd gebied (Hhb)
Uitbreidingswijken van de verschillende kernen en clusters van recreatiewoningen zijn geheel of gedeeltelijk aangelegd op terreinen die halverwege de 19e eeuw nog als heideterrein op historisch kaartmateriaal te vinden zijn en vaak pas in de loop van de eerste helft van de 20e eeuw ontgonnen werden. Het vraagt een verdergaande studie voor deze deelgebieden om na te gaan welke landschappelijke fasen we hier nog tussen moeten plaatsen. Het is bijvoorbeeld niet onmogelijk dat de heide eerst werd bebost, daarna in landbouwgrond werd omgezet en vervolgens werd bebouwd. Daarmee zijn vier fasen identificeerbaar die niet in het gebruikte classificatiemodel te vatten zijn. Gezien de geringe ouderdom van de uitbreidingswijken en de bescherming die heideterreinen al geruime tijd genieten, is het niet aannemelijk dat deze woningbouw direct op de heideterreinen heeft plaatsgevonden. Kenmerken van de heide of het bos dat er in een volgende fase heeft gestaan, zullen in de vorm van beplanting in deze wijken nog wel zichtbaar zijn. Dat geldt bijvoorbeeld voor enkele recreatieparken.

---

[35] De cultuurhistorische waarde van naaldbossen wordt over het algemeen op dit moment nog relatief laag ingeschat, tenzij het gaat om bossen met bijzondere boomsoorten of een grote diversiteit aan naaldsoorten, zoals een pinetum. Met de geleidelijke verdwijning van monoculturen met naaldhout zal ongetwijfeld de cultuurhistorische aandacht ervoor gaan toenemen.

[36] Waterbolk, 1934, p. 35.

Figuur 3.9 Boswachterij Odoorn: grootschalige bosaanplant uit de eerste helft van de 20e eeuw. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013.

Voormalige heide, nu bos (Hhn)

Een deel van de heidegebieden is vanaf de 19e eeuw, maar vooral tussen 1900 en 1950, bebost. Het gaat hier om grote, uitgestrekte naaldbossen zoals het Drouwenerveld, de Boswachterij Exloo en de Boswachterij Odoorn (figuur 3.9). Binnen deze bossen zijn vaak nog heiderestanten terug te vinden. In paragraaf 5.7 wordt nader ingegaan op de recente bosgeschiedenis.

Rationele landbouwontginning, relatief droog (Hld)

Een niet onaanzienlijk deel van de voormalige heidevelden werd in de 19e en vooral de vroege 20e eeuw tot landbouwgrond, zowel akkerland als grasland, ontgonnen. De relatief droge rationele landbouwontginning, die verreweg het vaakst voorkomt, wijkt eigenlijk weinig af van de nattere variant. Ook hier kwamen sloten voor, zeker bij landbouwontginningen die zich op het grensvlak van nat en droog bevonden en die we evenzeer als natte rationele landbouwontginning hadden kunnen classificeren. De meest droge heideontginningen werden immers in naaldbos omgezet, dus we zouden feitelijk moeten spreken van de tegenstelling nat versus nat-droog. Mogelijk vanwege de relatief laat uitgevoerde en daardoor grootschalige heideontginningen in Drenthe, namelijk tijdens de werkverschaffing onder toezicht van de Heidemij in de jaren 1930,[37] werden de agrarische heideontginningen rationeel uitgevoerd. Beplanting van de perceelsrand ontbrak over het algemeen (figuur 3.10). Een belangrijk verschil is dat in de wat drogere gebieden de hoogste koppen werden uitgespaard en bebost, waardoor men een landbouwontginning ‘met gaten’ kreeg. Veel van deze ontginningen, die we terugvinden op de topografische kaart met het toponiem *-veld*, dragen ook nu nog dit karakter: een rationele verkaveling, percelen gescheiden door sloten

[37] Waterbolk, 1934.

Figuur 3.10. Rationele landbouwontginning ten zuiden van Ees. Perceelsrandbeplanting ontbreekt vrijwel geheel in dit landschapstype. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013.

en verspreid liggende bosjes met al dan niet relicten van heidevegetaties en vennen. In een relatief groot aantal gevallen werden deze bosjes in de vorm van brede singels aangelegd.

Rationele landbouwontginning, relatief nat (Hln)
Bij de wat nattere heideterreinen aan de westzijde van de gemeente en tegen de Hunzelaagte gaat het vanzelfsprekend vooral om ontginning tot grasland. Deze vrij vlakke landbouwontginningen waren over het algemeen zeer open van karakter, zonder opgaande beplanting zoals singels. Kavelgrenzen werden gevormd door sloten. Het Odoorner Veld is het meest nadrukkelijke voorbeeld hiervan. Bebouwing bleef hier lang afwezig, zoals we hiervoor al aangaven. Tegenwoordig is bebouwing van Eeserveen langs de noordrand van het Odoorner Veld te vinden. Een soortgelijk patroon zien we bij het Westdorper Veld. Door de verbeterde ontwatering bestaat er geen verschil in grondgebruik meer tussen de natte en droge landbouwontginningen.

Voormalig stuifzand, nu bebouwd gebied (Hsb)
De gemeente Borger-Odoorn kent aanzienlijke oppervlakten voormalig stuifzand. Slechts een zeer klein deel van de voormalige stuifzandgebieden is bebouwd. Het gaat om een complex ten noordwesten van Drouwen.

Voormalig stuifzand, nu bos (Hsn)
Een zeer belangrijk deel van de voormalige stuifzandgebieden in de gemeente Borger-Odoorn is in de 19e en 20e eeuw bedekt geraakt met bos, zonder dat er sprake is van een rationeel verkavelings- en wegenplan. Zo kon men de verstuivingen een halt toeroepen en daarnaast voorzien in

de behoefte aan naaldhout voor de Limburgse mijnbouw. De beboste stuifzandgebieden vinden we vooral in de omgeving van Drouwen en ten noorden van Odoorn.
Kenmerkend in de beboste stuifzandgebieden is, naast bodem en reliëf, de onregelmatige padenstructuur, die deels aangeeft dat er niet alleen sprake is van actieve bebossing, maar ook van natuurlijke successie. Stuifzanden konden daardoor geleidelijk dichtgroeien. Vliegdennen zullen in dergelijke bossen een veelvoorkomend fenomeen zijn. Vliegdennen zijn dennen die, in tegenstelling tot hun aangeplante soortgenoten, grillige vormen kennen, waaruit herkenbaar is dat ze in een open landschap zijn uitgegroeid.

Voormalig stuifzand, nu landbouwgrond (Hsl)
Stuifzandgebieden die werden omgezet in landbouwgrond komen in de gemeente Borger-Odoorn alleen voor ten zuidwesten van Valthe. Hier is – na het rooien van de strubben – de es in zuidwestelijke richting uitgebreid door het stuifzandgebied te ontginnen.

Voormalig veen, nu landbouwgrond (Hvl)
In het zuidwestelijk en zuidelijk deel van de gemeente lagen nog in 1850 onontgonnen veengebieden tussen de Hondsrug in het oosten en de rug van Sleen in het westen. Dit Odoornerveen en Eeserveen maakten deel uit van het Ellertsveld, een grote laagte in het Drents Plateau.[38]
Om het gebied te ontginnen werd door een privaat initiatief vanaf 1853 het Oranjekanaal aangelegd, dat werd gegraven vanuit de Drentsche Hoofdvaart. Op de plek waar het kanaal een oude route doorsneed, ontstond het nieuwe dorp Schoonoord vanaf 1854. Omstreeks 1855 werden de eerste stappen gezet in de vervening van het Odoornerveen en het Eeserveen. Kort na 1881 liepen de inkomsten uit het Odoornerveen alweer terug door voltooiing van de vervening. Uit het Eeserveen werd nog langer gewonnen.[39]

Zowel de datering als de ontginningsvorm komt overeen met het jongste deel van de veenkoloniën in het oostelijk deel van de gemeente. Kenmerkend voor het Odoornerveen en de andere jonge landbouwontginningen in het veengebied zijn – net als in de veenkoloniën – de kanaallinten (soms dubbel) met aanliggende bebouwing en de strookvormige verkaveling tussen wijken, vaak verdeeld in blokvormige kavels, gescheiden door sloten.

3.1.9 Niet-ontgonnen terrein

Heide (Nh)
Van de uitgestrekte heideterreinen in de gemeente Borger-Odoorn is een klein deel als open heidelandschap blijven bestaan of recent teruggebracht in deze toestand. In de meeste gevallen gaat het om middelgrote, verspreid gelegen terreinen: het Schapenpark in de Boswachterij Odoorn (waar relicten van de rationele padenstructuur nog aanwezig zijn), het Molenveld en enkele terreinen op het Buinerveld.

[38] Gerding, 1995
[39] Gerding, 1995

Kenmerkend van de Drentse heidevelden is de openheid, alhoewel hier een kanttekening bij geplaatst moet worden. De uitgestrekte paarse velden met *Calluna vulgaris* (struikheide) die we nu zo kenmerkend voor de Drentse heidevelden vinden, zijn een product van de intensivering van het gebruik van de heide vanaf de 15e tot 17e eeuw. Heidevelden zoals wij ze kennen, zijn dus feitelijk pas enkele eeuwen oud en het resultaat van een steeds verdere verschraling van bodem en vegetatie als gevolg van begrazing door schapen en runderen en zeer intensief plaggen. Daarvoor bestonden de heidevelden uit *een mozaïek van heischrale graslanden, boomgroepen, struwelen en kruidenrijke heidevegetaties*. Ook de Drentse stuifzanden zijn een relatief recent fenomeen dat overexploitatie in de 15e tot 17e eeuw is ontstaan.[40] Het heidelandschap en de zandverstuivingen vertegenwoordigen een belangrijke landschapshistorische waarde. De mening van de Havelter secretaris Albert Waterbolk heeft dan ook zeker nog niet aan betekenis ingeboet en mogen we ook wel voor de resterende fragmenten in Borger-Odoorn opvoeren: *Inderdaad, het heidelandschap (…) is zoo verrukkelijk mooi, dat wij het als een dure plicht moeten beschouwen zorg te dragen, dat die schoonheid nimmer verloren zal gaan.*[41]

Heide met vennen (Nv)
Een deel van de heidevelden in de gemeente wordt ook nu nog gekenmerkt door vennen, waarschijnlijk voor een belangrijk deel pingoruïnes met veen, zoals het Meindersveen[42]. Voor het overige gelden dezelfde uitgangspunten als hiervoor bij de heide zonder vennen.

Veen (Na)
Verspreid over de gemeente Borger-Odoorn liggen, meest kleine, veentjes die we als pingoruïne kunnen aanduiden. Deze zijn van substantiële landschappelijke betekenis als onderdeel van het landschap rond de dorpen. Van het uitgebreide hoogveengebied in het oosten van de gemeente is niets bewaard gebleven; dat maakt de pingoruïnes nog eens extra waardevol. Die waarde komt onder meer voort uit het feit dat zij een bodemarchief herbergen waarin ecologische resten bewaard zijn gebleven die zeer oud kunnen zijn.

Stuifzand (Ns)
Actieve stuifzanden zijn zeldzaam in Drenthe. Van het grote Drouwenerzand is bijvoorbeeld maar een klein gedeelte als actief stuifzand bewaard gebleven. Naast de cultuurhistorische waarde – het zegt wat over de gebruiksgeschiedenis van het gebied – kent stuifzand ook heel bijzondere ecologische en landschappelijke waarden. Ook heeft het gebied sinds 2009 de status van aardkundig monument, vanwege de geologische, bodemkundige en cultuurhistorische waarde.

Voormalig stuifzand, nu heide (Nsh)
Niet al het stuifzand van het Drouwenerzand is ontgonnen. Waar een deel gespaard bleef (zie onder code Ns), is een ander deel door uitblijvend actief beheer begroeid geraakt met een heidevegetatie. Het stuifzandreliëf is hier echter nog goed waarneembaar (figuur 3.11).

---

[40] Spek, 2004, p. 1002.

[41] Waterbolk, 1934, p. 40.

[42] Een pingoruïne is een restant van een pingo. Pingo's in Nederland zijn ontstaan in de laatste IJstijd (het Weichselien). Op plaatsen in de permanent bevroren ondergrond kwam grondwater samen wat aangroeide tot ijslenzen. Deze ondergrondse ijslenzen drukten de grond daarboven omhoog tot heuvels. Door erosie en het afsmelten van de ijslens ontstond een krater, zie zich later in het Holoceen opvulde met veen. Veen pingoruïnes zijn in de 19e en 20e eeuw uitgeveend en nu zichtbaar als meertje.

Figuur 3.11. Het met heide begroeide Drouwenerzand ten noord-oosten van Drouwen. Foto: Steven van der Veen,18 april 2013.

3.1.10 Nederzettingen

De functionele ruimte rond een boerderij of een woning van een ambachtsman bleef in het verleden niet beperkt tot een smalle zone om het huis. Terwijl alleen al het erf zelf een niet geringe omvang kan hebben, moeten we ook rekening houden met percelen die we hier 'huispercelen' hebben genoemd. We doelen dan vooral op moestuinen, boomgaarden, hakhoutbosjes, inscharingskampen en kleine percelen met grasland met functies, die niet direct met de akkerbouw of veeteelt op grotere schaal te maken hebben, maar eerder voor zelfvoorziening en tuinbouwachtige activiteiten. In het laatste geval hebben we het specifiek over de (kool)goorns, de private moestuinen bij de boerderijen. Ook vallen mogelijk de buurgoorns, de gezamenlijke moestuinen van keuterboeren, arbeiders en ambachtslieden onder dit landschapstype.[43] Tenslotte hoort ook de bijbehorende infrastructuur, waaronder de brinken, bij dit landschapstype. In gezamelijkheid hebben we hier de kern van het agrarisch cultuurlandschap te pakken.

Met de onderstaande dorpstypering dienen we toch nog met de nodige voorzichtigheid om te gaan. Weliswaar geven ze een goed beeld van de 19e-eeuwse structuur, die ongetwijfeld plaatselijk al enkele eeuwen zal hebben bestaan. Een gelijke structuur impliceert echter geen gelijke ontstaansgeschiedenis. Dorpen kunnen vanuit een totaal verschillende oorsprong naar een identiek

[43] Spek, 2004, p. 544-545.

Figuur 3.12. Verspreid liggende bebouwing in de historische kern van Valthe. Foto: Steven van der Veen,18 april 2013.

beeld toegroeien. Ook is het mogelijk dat de benadrukte belangrijke elementen van de structuur uit de 19e eeuw helemaal niet weergeven wat belangrijk was in een eerdere fase. Een onbetekenend pad kan in theorie de hoofdweg van een dorp in een oudere fase zijn geweest.

Historische kern met huispercelen, type esdorp (Se)

Het meest voorkomende dorpstype in de gemeente Borger-Odoorn is, dat zal niet verbazen, het esdorp (figuur 3.12). In deze categorie hebben we Buinen, Exloo, Valthe, Westdorp, Ees, Borger en Bronneger opgenomen. Kenmerkend zijn:

- een onregelmatige paden- en wegenstructuur aan de rand van of tussen één of meerdere essen;
- een verdichting van de bebouwing tussen de wegen, die samen het dorp vormt;
- oudere (< 1900) bebouwing die niet op de wegenstructuur is georiënteerd, maar schijnbaar onder een hoek op de weg staat, vaak wat verder terug op de percelen;
- met name jongere bebouwing (> 1900), zoals burgerwoonhuizen en woonwinkelpanden, die wél op de wegenstructuur geprojecteerd is;
- een open structuur rond de oudere bebouwing; deze bebouwing werd omringd door moestuinen en boomgaarden;
- brinken (pleinvormige ruimtes) als agrarisch en sociaal middelpunt met functies op het gebied van het produceren van hout, het bijeenbrengen van vee en het houden van markten;
- verwijde wegaansluitingen op de plekken waar meerdere wegen bij elkaar komen.

Figuur 3.13. Bebouwing aan de binnenzijde van het dubbel lintdorp Nieuw-Buinen. Foto: Steven van der Veen, 10 januari 2013.

Historische kern met huispercelen, type complex esdorp (Sec)
Het complex esdorp is een variant op het esdorp (Se). Het wijkt er vanwege zijn omvang en complexiteit van de wegen- en bebouwingsstructuur vanaf, maar heeft verder dezelfde kenmerken als bij het esdorp genoemd zijn. Dit type komt tweemaal voor, namelijk Drouwen en Odoorn.

Historische kern met huispercelen, type lintdorp (Sl)
Lintdorpen kenmerken zich door een ongecompliceerde, eenduidige bebouwing langs een centrale hoofdweg of een kanaal. De erven liggen los of in een rij aan deze weg, vaak met daartussen nog doorkijkjes naar het agrarisch cultuurlandschap. In de gemeente Borger Odoorn zijn Drouwenermond, Odoornerveen, 1e Exloërmond en (voor een deel) 2e Exloërmond als zodanig te betitelen. Beiden liggen in een verveend gebied (een veenkolonie), waar de bebouwing planmatig werd gesitueerd langs de afvoerkanalen van de turf.

Historische kern met huispercelen, type dubbel lintdorp (Sld)
Een aantal nederzettingen in veenkolonies heeft een ingewikkelder structuur: een dubbel kanaallint, met boerderijen aan de buitenzijden en arbeiderswoningen en voorzieningen tussen de beide kanalen. Tot deze categorie rekenen we Nieuw-Buinen, 2e Exloërmond (voor een gedeelte) en Valthermond (figuur 3.13). Met uitzondering van een deel van Valthermond geldt voor deze lintdorpen dat de kanalen zijn gedempt (figuur 3.14). Hierdoor is een belangrijke karakteristiek van de dorpen verloren gegaan. De vroegere loop van de kanalen is nu vaak zichtbaar als weg met bomenrij. Ook is de relatie tussen dorp en omgeving nog goed zichtbaar in de veenkoloniale dorpen.

Figuur 3.14. Bijna alle hoofdontginningskanalen zijn in de 20e eeuw gedicht. Alleen in Valthermond is nog stuk kanaal aanwezig aan het Zuiderdiep. Foto: Marieke van der Heide, 5 januari 2013.

3.1.11 Overig

Sterk veranderd gebied (Os)

In een enkel geval is een gebied zo sterk gewijzigd dat het weinig belang heeft het oorspronkelijke landschapstype weer te geven. Het gaat om locaties waar het maaiveld is verdwenen door zand- of grindwinning. Het betreft in dit geval de zandwinning bij Ellertshaar, waar ook een deel van de oude heideontginning is vergraven.

3.2 Waardering

Op kaartbijlage 3 hebben we de waardering van de historische cultuurlandschappen weergegeven conform de methodiek zoals we die in hoofdstuk 2 hebben beschreven. Wat direct opvalt is het grote onderscheid in waardering tussen de veenkoloniën enerzijds en de Hondsrug anderzijds. Het grote verschil in waardering heeft er mede mee te maken dat gaafheid ten opzichte van de historische situatie als belangrijk criterium is gehanteerd. De belangrijkste reden waarom veel landschappen op de Hondsrug een relatief lage waarde toegekend hebben gekregen is de onzichtbaarheid van de grenzen tussen historische landschappen. Door herverkavelingen lopen essen, jonge heideontginningen en beekdalen in elk geval waar het gaat om verkaveling en grondgebruik vaak onzichtbaar in elkaar over. Alleen het bewaard gebleven macroreliëf verraadt nog in welk historisch landschapstype men zich bevindt. Bovendien is het landschap ingrijpend veranderd door grootschalige heideontginningen in de periode 1900-1950, die door hun geringe ouderdom en talrijkheid nooit hoger dan een hoog-gemiddelde waarde kunnen scoren. Afhankelijk van de ontwerp-

kwaliteit van deze jonge heideontginningen hebben ze een laag-gemiddelde of een hoog-gemiddelde waarde toegekend gekregen. Bij ontwerpkwaliteit hebben we in de eerste plaats gekeken naar de vraag of er sprake was van een duidelijke hoofdwegenstructuur en daaraan gekoppelde bebouwings- en verkavelingspatronen. Het ontwerp is over het algemeen explicieter in de grotere aaneengesloten heideontginningen. Daar komt het eigen karakter dan ook het best tot zijn recht.

Gelukkig bestaan op dit algemene beeld ook uitzonderingen. De essen – en wellicht meer algemeen de dorpslandschappen – van Westdorp, Odoorn en Valthe scoren relatief hoog. De essen zijn hier nog het duidelijkst begrensd, soms is nog een deel van de randbeplanting aanwezig, de overgang van de oude dorpskernen naar essen is het gaafst en bij Valthe zijn ook de Kamper venen nog duidelijk herkenbaar als afzonderlijke landschappelijke eenheid. Bij Valthe zijn weliswaar de uitgebreide strubben verdwenen, maar daarvoor in de plaats zijn aan de oostzijde jonge bossen gekomen die – op een andere plek – de grens van de Oosteresch nog laten zien.
Ook een aantal heideterreinen, stuifzanden en oude bossen hebben een hoge of zelfs zeer hoge waarde, alsmede de deels vergraven oude heideontginning van Ellertshaar. In de achterliggende database hebben we ook opgemerkt dat sommige jonge heidebebossingen hoger scoren wanneer hier actief wordt ingezet op stuifzandherstel, uiteraard met inachtneming van archeologische randvoorwaarden.

Het grote aaneengesloten gebied met een hoge waardering betreft de Hunzelaagte en de aangrenzende veenkoloniën. Met name het zuidoostelijk deel van de Hunzelaagte heeft nog zijn historische strokenverkaveling, alhoewel in de stroomlanden bij de beken de onregelmatige blokverkaveling verdwenen is en de beken ingrijpend zijn aangepast. Het bewoningslint tussen Hunzelaagte en veenkolonie is verdicht, maar nog als zodanig herkenbaar. Het lint heeft bovendien betekenis als visuele grens tussen beide gebieden, die vanouds op essentiële punten verschillend van elkaar waren (met name v.w.b. grondgebruik), maar door modern agrarisch gebruik toch naar elkaar zijn toegegroeid.

De hoge waarde van de veenkoloniën komt met name voort uit de gaafheid van de structuur ten opzichte van de uitvoering bij de vervening en ontginning. Weliswaar zijn de kanalen en een deel van de wijken gedempt, de verkaveling in smalle stroken en de lange lintdorpen maken dat het gebied relatief gaaf bewaard is gebleven en de belangrijke, nog relatief recente geschiedenis van het gebied representeert. Waarom dit gebied zoveel gaver is dan het landschap van de Hondsrug is eenvoudig: de verkaveling was veel minder kwetsbaar in relatie tot modern agrarisch gebruik dan dat van de kleinschalige, vaak in onze ogen onlogische verkaveling van bijvoorbeeld de essen.

4 Historische bouwkunst en stedenbouw

4.1 Inventarisatie

4.1.1 Beschermde bouwkunst

Rijksmonumenten

De rijksmonumenten, die onder de bescherming van de Monumentenwet vallen, zijn als puntelement weergegeven op de kaart. Het bronbestand dat hier is gebruikt is afkomstig van de Provincie Drenthe.[44] In 2005 heeft het pand Zuiderdiep 22 in Valthermond de status van Rijksmonument gekregen. Deze ontbrak in het bronbestand en is daarom toegevoegd. De gemeente Borger-Odoorn kent volgens de database van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 33 gebouwde rijksmonumenten en 2 complexen.

Provinciale monumenten

De provinciale monumenten, die beschermd worden door de provinciale monumentenverordening 2008, zijn als punt- en vlakelementen weergegeven op de kaart. Het bronbestand is afkomstig van de Provincie Drenthe.[45] De gemeente Borger-Odoorn kent 20 provinciale monumenten.

Beschermde dorpsgezichten

De gemeente Borger-Odoorn kent geen beschermde stads- of dorpsgezichten.

4.1.2 Beeldbepalende bouwkunst

Beeldbepalende bouwkunst 1850-1940 (MIP)

Tijdens het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) werden historisch-bouwkundig en cultuurhistorisch relevant geachte gebouwen uit de periode 1850-1940 geïnventariseerd. Een deel hiervan zou als gevolg van het daaropvolgende Monumenten Selectie Project (MSP) een beschermde status krijgen. Voor de meeste objecten geldt dat echter niet. Vanwege de cultuurhistorische relevantie zijn ook de objecten zonder monumentenstatus op de kaart geplaatst. Omdat een deel van de MIP-objecten later alsnog als rijks- of provinciaal monument is aangewezen, zal hier een overlap te zien zijn. Kartering van de MIP-objecten vond plaats door gebruik van een landelijke database van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ontsloten via Geoportaal Drenthe, waar overigens enkele beperkingen aan verbonden zijn.[46] In het kader van deze cultuurhistorische waardenkaart heeft de historische vereniging Nieuw-Buinen – Buinerveen voor de plaatsen Buinerveen, Drouwenerveen, Nieuw-Buinen en 2e Exloërmond gecontroleerd welke van deze objecten nog bestaan of verdwenen zijn. De panden die daadwerkelijk verdwenen zijn, zijn uit de lijst verwijderd. Het betroffen de MIP-objecten met de nummers: 73718, 74142, 74260, 75711, 75714, 75717, 75741, 75735, 75701, 75704 en 75706 (zie ook Bijlage 3).

---

[44] Website Geoportaal provincie Drenthe: http://www.drenthe.info/kaarten/website/geoportaal/index.php

[45] Website Geoportaal provincie Drenthe: http://www.drenthe.info/kaarten/website/geoportaal/index.php

[46] Zo kan compleetheid niet worden gegarandeerd.

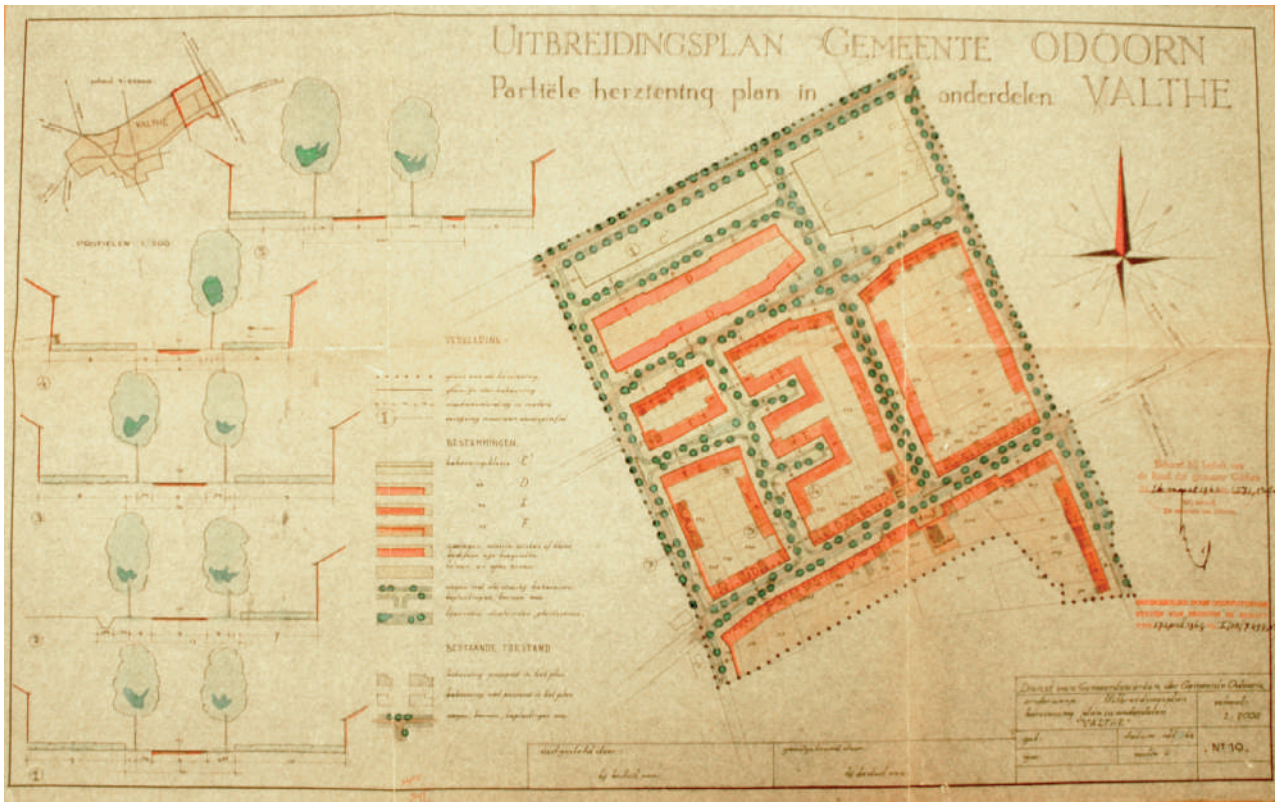
Figuur 4.1. Boerderij aan het Noorderdiep 498 in Valthermond. Foto: Marieke van der Heide, 5 januari 2013.

Beeldbepalende panden 1940-1970 (provinciale inventarisatie)
De beeldbepalende panden uit de naoorlogse periode zijn overgenomen uit de inventarisatie van Drents Plateau.

Overige beeldbepalende panden tot 1965
Voor de cultuurhistorisch waardevolle gebouwde objecten is een aanvullende quickscan gemaakt. De in de jaren negentig van de vorige eeuw gemaakte MIP-lijst van de Rijksdienst van Monumentenzorg – waar de rijksmonumenten uit zijn geselecteerd – is tot stand gekomen door middel van nationale criteria. Daardoor zijn vele gebouwen, structuren en objecten van lokaal belang buiten beeld gebleven (figuur 4.1). Ook zijn de gebouwen en stedenbouwkundige ontwikkelingen uit de naoorlogse periode tot 1965 niet voldoende in beeld gebracht.

4.1.3 Stedenbouw

Historische kernen en dorpsuitbreidingen tot 1965
Bij de kartering en beschrijving van het historisch cultuurlandschap (paragraaf 3.1.10) zijn de 19e-eeuwse kernen tot 1850 (op de zandgronden) en tot 1900 (in de veenkoloniën) gekarteerd en in hoofdlijnen beschreven. Vanaf de tweede helft van de 19e eeuw tot de Tweede Wereldoorlog vond er een trage uitbreiding plaats van deze kernen, voornamelijk langs de uitvalswegen. Na de oorlog vonden een wat grootschaliger planmatig opgezette uit- en inbreiding plaats van de kernen. Op de kaart zijn de dorpsuitbreidingen die plaatsvonden in de periode 1850-1965 weergegeven. Hierbinnen is een selectie gemaakt van de stedenbouwkundig waardevolle ensembles uit de periode 1945-1965.

Figuur 4.2. Uitbreidingsplan Valthe (herziening), Dienst Gemeente werken, 1963. Foto: Marieke van der Heide, Bouwarchief gemeente Borger-Odoorn, april 2013.

Stedenbouwkundig waardevolle ensembles tot 1945-1965

Deze selectie resulteerde in 25 waardevolle ensembles, welke op de volgende manier over de verschillende kernen verdeeld zijn:

1e Exloërmond

- 1e Exloermond 56a t/m 57f
- 1e Exloermond 30 t/m 33 even en oneven – 4 vrijstaande woningen

2e Exloërmond

- Ensemble van duplexwoningen: Middenlaan 101 t/m 107 oneven en Boekweitlaan 2 t/m 8 even
- Stedenbouwkundig ontwerp: Geert Teisstraat 2 t/m 6 en 7 t/m 13, Noorderdiep 88 t/m 100 (even en oneven) met groenzone.

Borger

- Ensemble van dubbele woningen in het vroeg-naoorlogse Plan Oosteres, gebouwd door de Stichting Borger Woningbouw, gelegen aan de Bergmans Beinsstraat 1 t/m 12, Harm Tiesingstraat 2 t/m 12 even en Molenstraat 8 t/m 18.
- Ensemble van enkele woningen in het vroeg-naoorlogse Plan Oosteres, gebouwd door de Stichting Borger Woningbouw, Molenstraat 40 t/m 64.

Valthermond
- Valtherblokken-zuid 29a t/m 29f
- Veenbeslaan 4 t/m 14 even en oneven, Noorderdiep 6-8-11-12-13-14-25-26-27
- 72e Laan 1 t/m 7 (oneven) en Noorderdiep 170a t/m 170d
- Laan 1917 1 t/m 12 (even en oneven) en Noorderdiep 25-26-27 en Noorderdiep 40-41
- Noorderdiep 559 t/m 558
- Noorderdiep 468-469 en 476 t/m 480a
- Vrijheidslaan 22 t/m 62 even, vrijstaande woningen, jaren dertig

Exloerkijl
- Anne de Vriesstraat en Jan Fabriciusstraat

Valthe
- Stedenbouwkundig plan met vrijstaande arbeiderswoningen in de Hol-Estraat 2 T/m 13 (even en oneven) en dubbele woningen in de Spoorstraat 4 t/m 50 en Linderakkers 12 en 14 (figuur 4.2).

Klijndijk
- Goedkoopstraat 1 t/m 11 – oneven: duplexwoningen met balkon, samen met Visserstraat 30-32, Goedkoopstraat 2 t/m 16 – even: type met siermetselwerk

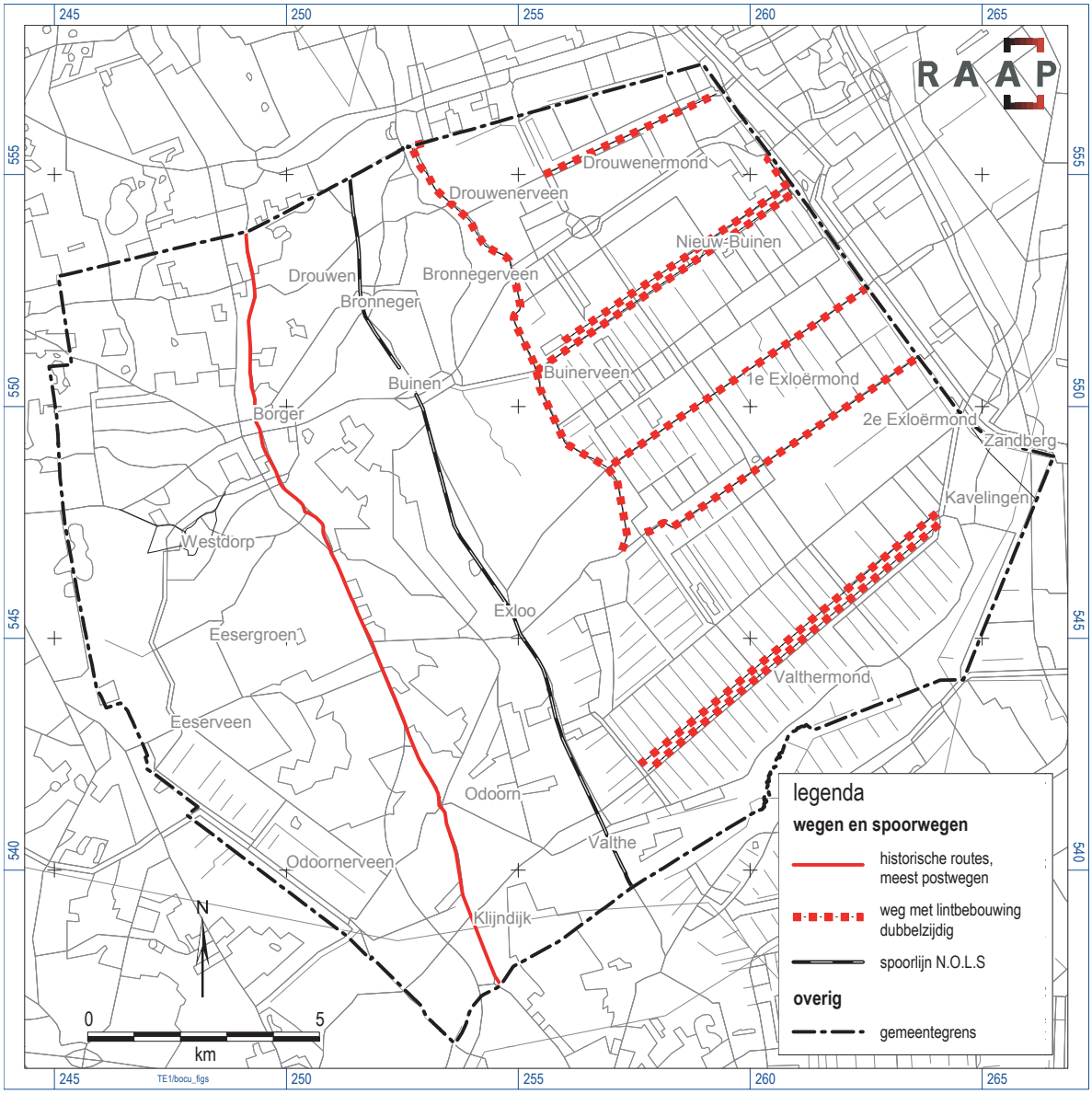
Nieuw-Buinen
- Boerderij woningen 1963, Eikenlaan 1 t/m 5 en Noorderdiep 74 t/m 80
- Stedenbouwkundig plan rond brinkje: Sportlaan 1 t/m 55
- Molenlaan 1 t/m 7 (oneven)
- Noorderdiep 2 t/m 12
- Lindenlaan 1 t/m 17
- Lijsterbeslaan 1 t/m 16 en Noorderdiep 158 t/m 176
- Zuiderdiep 395 t/m 413 en Kerklaan 4 en 5
- Esdoornlaan 1 t/m 7

Odoorn
- Eekhoflaan 4 t/m 16, vrijstaande woningen met fruitbomenlaan

Historische lintdorpen

Bij de inventarisatie van het historisch cultuurlandschap zijn de historische nederzettingen als vlak gekarteerd aan de hand van de situatie rond 1850 en 1900. Enkele lintdorpen zijn hierbij niet gekarteerd, omdat ze door hun geringe dichtheid aan bebouwing duidelijk deel uitmaakten van het gekarteerde agrarische landschap, of omdat ze zich pas na 1850 ontwikkelden. Desalniettemin hebben deze agrarische linten ook een beperkte stedenbouwkundige component. Om deze reden zullen deze elementen hier apart worden behandeld (figuur 4.3).

In de eerste helft van de 20e eeuw ontstonden (nagenoeg) aaneengesloten bebouwingslinten langs ontginningsassen en uitvalswegen. Dit waren de bestaande doorgaande 19e-eeuwse wegen,

Figuur 4.3. Doorgaande 19e-eeuwse en vroeg 20e-eeuwse (spoor)wegen waaraan zich lintbebouwing heeft ontwikkeld.

maar ook recent aangelegde routes, zoals de spoorlijn Stadskanaal-Zwolle en de ontginningsassen in de veenkoloniën. De dorpsuitbreidingen vonden voornamelijk plaats langs de uitvalswegen. Door deze uitbreidingen kregen de esdorpen aan de randen meer het uiterlijk van lintdorpen, zonder dat de ruimtelijke structuur van het esdorp sterk werd aangetast. Op de oostflank van de Hondsrug, langs de nieuw aangelegde spoorlijn, ontstond een sterk gefragmenteerd lint van bebouwing. Aan de oostzijde van de Hunzelaagte werd de dijk, van waaruit de eerst aanzet had plaatsgevonden voor de ontginning van het hoogveengebied, vanaf de eerste helft van de 20e eeuw steeds verder verdicht. In de veenkoloniën werd het bebouwingslint langs de kanalen sterk verdicht, waarbij de ruimtelijke structuur gehandhaafd bleef. In Nieuw-Buinen, 2e Exloërmond en Valthermond ontstond zo vrijwel aaneengesloten linten van bebouwing. De linten van 1e Exloërmond, Drouwenermond en Odoornerveen behielden een meer open karakter.

Kenmerkend voor de lintdorpen is dat de bebouwing zich vaak gevoegd binnen de oorspronkelijk ontginningsstructuur, waardoor de functie van het lint als verbindingsweg en/of als ontginningsas nog duidelijk waarneembaar is. Binnen deze ruimtelijke structuur vertoont de bebouwing een grote variatie in vorm en architectuur.

4.2 Waardering

4.2.1 Bouwkunst

Beschermde bouwkunst en stedenbouw
De Rijksmonumenten en provinciale monumenten zijn in voorbereiding op de toewijzing van de monumentenstatus reeds gewaardeerd.

Beeldbepalende bouwkunst 1850-1940 (MIP)
De objecten die in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) zijn geïnventariseerd zijn niet opnieuw gewaardeerd. Het is dus mogelijk dat objecten die op deze lijst voorkomen door verbouwing of achterstallig onderhoud (een deel van) hun waarde hebben verloren. Wel zijn met behulp van gegevens van de historische verengingen gesloopte of afgebrande objecten van de lijst verwijderd.

PINO 1940-1970 (Provinciale Inventarisatie NaOorlogs erfgoed Drenthe)
Ten behoeve van de selectie van provinciale monumenten in Drenthe heeft Drents Plateau in 2008-2009 een inventarisatie gemaakt van gebouwen en objecten die van regionaal belang zijn voor de Provincie Drenthe. Uit de PINO-inventarisatie (Provinciale Inventarisatie NaOorlogs erfgoed Drenthe) zijn 73 naoorlogse provinciale monumenten geselecteerd. Uit de restgroep van kanshebbers waren er voor de gemeente Borger-Odoorn ca. 30 panden interessant om te inventariseren en waarderen (figuur 4.4).

Overige beeldbepalende panden tot 1965
Ter aanvulling van de bestaande lijst van cultuurhistorisch waardevolle bouwkunst zijn opgenomen: Van de door de door de verschillende historische verenigingen en de gemeentelijke werkgroep aangeleverde objecten zijn **93 objecten** in de lijst opgenomen met waarde middelhoog tot zeer hoog. Door Libau zijn 316 objecten toegevoegd die op basis van de criteria middel hoog tot zeer hoog scoorden. Op basis van de bestaande inventarisatie van Westdorp zijn 19 objecten opgenomen die middel hoog tot zeer hoog scoorden. Voor de lijsten zie bijlage 3.

4.2.2 Stedenbouw

Historische kernen en dorpsuitbreidingen tot 1965
De historische kernen tot 1850 (op de zandgronden) en tot 1900 (in de veenkoloniën) zoals deze bij de inventarisatie van het historisch cultuurlandschap zijn begrensd, zijn gewaardeerd in zes categorieën:
- Zeer hoge waarde
- Hoge waarde
- Hoge midden waarde

Figuur 4.4. Boerderij aan de Dorpsstraat in Ees uit 1953. Gebouwd in opdracht van het Bouwbureau voor de Landbouw voor de familie Kinds. Het ontwerp is van de architect E. Kiestra. Foto: Marieke van der Heide, februari 2010.

- Lage midden waarde
- Lage waarde
- Zeer lage waarde

Deze schaalverdeling sluit aan bij die van de na-oorlogse stedenbouwkundige ensembles. Voor de waardering van de historische kernen is aansluiting gezocht op de waarderingsystematiek die is gehanteerd in 'Op weg met het Verleden'.[47] Kern van de daar toegepaste systematiek is de gaafheid ten opzichte van een bepaald ijkjaar. Voor de esdorpen geld een ijkjaar omstreeks 1840; voor de veenkoloniale nederzettingen 1900. Aan dit criterium is het zeldzaamheid toegevoegd voor de planmatig opgezette kernen in de veenkoloniën. Voor de esdorpen wordt dit criterium niet gehanteerd, omdat deze organisch gegroeide structuren op zichzelf een redelijke mate van zeldzaamheid hebben.

Stedenbouwkundig waardevolle ensembles 1945-1965

Binnen de dorpsuitbreidingen die zich tussen 1850-1965 hebben voorgedaan is een selectie gemaakt van stedenbouwkundige ensembles met een middel hoge of hoge waarde. Deze zijn gewaardeerd. Dit resulteerde in 17 ensembles die als hoog zijn gewaardeerd en 8 ensembles die als hoog-gemiddeld zijn gewaardeerd (figuur 4.5).

[47] Bakermans, e.a. 1987. Het betreft hier de GIS-laag Cultuurhistorisch relict (vlak) uit het Geoportaal Drenthe.

Figuur 4.5. Uitbreidingsplan van Exloo uit 1952 naar ontwerp van de Provinciale Planologische Dienst (PPD).

Historische lintdorpen

De aanwezige waardevolle bouwkunst en stedenbouwkundige ensembles binnen de lintdorpen, zijn beschreven in de voorgaande paragrafen. De cultuurlandschappelijke waarde van de lintwormen is opgenomen in de waardering van het historisch cultuurlandschap.

Niet-gewaardeerde gebieden

De gebieden binnen de kernen waar zich na 1965 ruimtelijke ontwikkelingen hebben voorgedaan, zijn niet gewaardeerd, vanuit het oogpunt dat de afstand in tijd tot deze ontwikkelingen te kort is om het cultuurhistorisch belang voor bepaalde ontwikkelingen goed te kunnen inschatten.

5 Landschapselementen

Zoals reeds in paragraaf 2.3.1 is beschreven, heeft de kartering van landschapselementen plaatsgevonden op basis van divers bronmateriaal. De schaal en de mate van compleetheid waarop deze broninventarisaties zijn uitgevoerd verschilt sterk. De Cultuurhistorische Basisinventariesatie Westdorp kent bijvoorbeeld een zeer hoog detailniveau en is zeer compleet.

5.1 Aardkundige fenomenen

Dobbe, veentjes en pingoruïnes
Verspreid over de gehele gemeente Borger-Odoorn zijn in natuurlijke laagtes vennen ontstaan. In veel gevallen kon hier veengroei plaatsvinden. Op historische kaarten staan ze weergegeven met het toponiem poel (open water) of veen (dichtgegroeid). Deze dichtgegroeide vennen zijn soms op grote schaal geëxploiteerd en zijn nu als open water te herkennen. Andere vennen zijn kleinschalig door boeren uit de omgeving gebruikt voor de winning van turf. Op recente luchtfoto's zijn de inmiddels dichtgegroeide petgaten nog zichtbaar. Soms zijn de waterpartijen gedempt en bij het cultuurland getrokken. De waterpartijen zijn in het kader van de archeologische waarden- en verwachtingskaart gekarteerd aan de hand van de kadastrale minuutplans van 1832.[48] Binnen de gemeente Borger-Odoorn heeft het Drouwenerzand de status van Aardkundig monument, vanwege de geologische, bodemkundige en cultuurhistorische waarde. Het is een van de weinige, nog actieve stuifzandgebieden in Nederland. De cultuurhistorische waarden van het Drouwenerzand zijn beschreven in 3.1.9.

5.2 Prehistorische objecten

Celtic fields[49]
Op een aantal plaatsen zijn aan het maaiveld nog celtic fields (akkercomplexen uit de IJzertijd) waarneembaar [50], alhoewel zij soms alleen door specifieke luchtfotostudie opgespoord kunnen worden. Bij recent onderzoek zijn 5 celtic fields herbegrensd in het zuidelijk deel van de gemeente. De overige 9 celtic fields zijn bij eerder onderzoek aangewezen met een minder exacte begrenzing. De data uit deze laag zijn afkomstig van de gemeentelijke archeologische waarden- en verwachtingskaart.[51]

---

48 Aaldersberg, 2011.

49 De archeologisch relevante locaties worden hier summier toegelicht. Zie Jager, 2008 voor een uitgebreidere analyse van de celtic fields en Aalbersberg, 2011 voor de overige archeologische vindplaatsen.

50 Nog niet zo lang geleden giste men nog naar de tijd waaruit deze structuren stamden en wat ze waren. Op historisch-topografische kaarten van Drenthe staan ze nog als 'Romeinse legerplaats' benoemd. Van Veldhuizen, die in 1933 een boek publiceerde over Zeegse en omgeving, veronderstelde dat het tuinpercelen uit de overgang van Romeinse tijd naar Middeleeuwen waren (Van Veldhuizen, 1933, p. 21-22).

51 Aaldersberg, 2011.

Grafheuvels

Aan de hand van het Cultuurhistorisch Kompas, gegevens van historische verenigingen en Staatsbosbeheer kon voor een beperkt aantal grafheuvels worden achterhaald of deze nog bovengronds zichtbaar zijn (figuur 5.1).

Hunebedden

In de gemeente Borger-Odoorn bevinden zich maar liefs 17 hunebedden. Hiervan hebben 13 de status van Rijksmonument (figuur 5.2). Ze zijn als object opgenomen in het Geoportaal van de provincie Drenthe en uiteraard op de archeologische waarden- en verwachtingskaart van Borger-Odoorn opgenomen.

Offerveentje

Aan de hand van de gemeentelijke archeologische waarden- en verwachtingskaart is één offerveentje gekarteerd. Het betreft het 'Veentje van Kooiker' bij Klijndijk. Op deze plek werden in het veen resten van een urn uit de Vroege Bronstijd en rechtopstaande palen gevonden. Het veentje is nog zichtbaar door afwijkend grondgebruik (grasland in plaats van akker) en een halfrond bosje aan de noordzijde van het veentje.

5.3 Bestuur

Grenspaal of -punt

De grenspalen zijn op basis van het kadastraal minuutplan en Bonneblaadjes uit de periode rond 1900 geïnventariseerd voor de archeologische waarden- en verwachtingskaart, en geven dus in principe alleen aan waar in 1832 en 1900 een grenspaal stond.[52] Daarmee is dus niet gezegd dat deze grenspaal er nog staat. Deze zijn aangevuld met de grenspalen en -stenen uit de inventarisatie van het Cultuurhistorisch Kompas. In de tabel die in het GIS aanwezig wordt in de kolom 'subtype' onderscheid gemaakt tussen grenspalen, -punten en -stenen.

Markegrens

Markegrenzen zijn door Drents Plateau geïnventariseerd. Zij hebben tevens in kaart gebracht op welke manier de markegrenzen nog in het landschap zichtbaar zijn, doch deze data was niet in de GIS-database in het Geoportaal van de provincie aanwezig.[53]

5.4 Waterstaat

Poldermolens

Aan de hand van de kadastrale minuutplans zijn in het kader van de archeologische waarden- en verwachtingskaart de historische locaties van poldermolens geïnventariseerd. De meeste poldermolens lagen in de Hunzelaagte en zijn inmiddels verdwenen.

---

[52] Aaldersberg, 2011.

[53] Sanden et al., 2010, p. 34

Figuur 5.1. Het Eppiesbergje aan de prehistorische route ten noorden van Valthe. In 1937 deed Van Giffen onderzoek naar deze grafheuvel uit het Laat-Neolithicum. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013.

Figuur 5.2. Hunebedden bij Bronneger. Foto Marieke van der Heide, 5 februari 2013.

Beken
Aan de hand van de kadastrale minuutplans zijn in het kader van de archeologische waarden- en verwachtingskaart de historische locaties van de beken weergegeven. Beken speelden een belangrijke rol in de historische agrarische bedrijfsvoering. Met behulp van beekwater werden periodiek de hooilanden bevloeid. Hiervoor was een stelsel van schutten en sluisjes aangelegd.

Waterloop, overig
Ook de waterlopen en kanalen zijn door Drents Plateau gekarteerd en aanwezig in het Geoportaal van de provincie Drenthe. Het betreft het Oranjekanaal, het deels nog intacte Zuiderdiep in Valthermond en enkele verdwenen diepen in Drouwenermond. Daarnaast zijn de genormaliseerde waterlopen van de Hunze, het Valtherdiep en het Diep ten zuiden van Borger weergegeven. Onder ‘beken’ zijn de niet-genormaliseerde 19e-eeuwse waterlopen opgenomen.

5.5 Infrastructuur

Weg, 1900 of ouder
Uit de Cultuurhistorische inventarisatie Westdorp zijn de wegen overgenomen die omstreeks 1900 aanwezig waren.

Wegen met dubbelzijdige lintbebouwing
In het Cultuurhistorisch Kompas Drenthe zijn wegen met dubbelzijdige lintbebouwing opgenomen. Het gaat voornamelijk om wegen met bebouwing langs het Noorder- en Zuiderdiep in Valthermond, 2e Exloërmond en Nieuw-Buinen en het bewoningslint aan de oostzijde van de Hunzelaagte.

Historische routes, meest postwegen
Postwegen zijn historische wegen, die in het verleden gebruikt zijn door postkoetsen om de post te vervoeren. De wegen zijn onderdeel van een database die afkomstig is uit het Geoportaal van de provincie Drenthe.

Prehistorische routes
De Hondsrug fungeert sinds de prehistorie als belangrijke verbindingsroute tussen het zuiden (Coevorden) en het noorden (Groningen). Binnen de gemeente Borger-Odoorn loopt de route ten westen van Valthe, Exloo, door Ees naar het noorden en verlaat via de hunbedden van Drouwen (D19-20) de gemeente. De prehistorische routes maken deel uit van een database die afkomstig is uit het Geoportaal van de provincie Drenthe.

Spoor- en trambanen
Eveneens afkomstig uit het Geoportaal van de provincie Drenthe zijn de spoor- en trambanen, waarvan een deel bestaand is en een deel als relict in het landschap aanwezig is. Het betreft de spoorlijn Zwolle-Stadskanaal, die tussen 1903 en 1905 werd geopend. Dit spoor dat aan de oostzijde van de Hondsrug lag, werd op initiatief van de Noordoostlocaalspoorweg-Maatschappij

Figuur 5.3. Ten zuiden van station Buinen had de spoorlijn Zwolle-Stadskanaal een aftakking naar een spoordok op de kop van het Zuiderhoofddiep. Dit spoordok werd in 1977 gedempt en in 2005 opnieuw uitgegraven. Foto: Marjo Montforts, datum onbekend.

(NOLS) in 1899 aangelegd.[54] Deze spoorlijn voor personen- en goederenvervoer deed binnen de gemeente vier stations aan: Valthe (Provinciaal monument 1-0115), Exloo (Provinciaal monument 1-0114), Buinen en Drouwen. Ten zuiden van station Buinen had de lijn een aftakking naar het spoordok. Dit spoordok lag aan het eind van de Zuiderhoofddiep dat Buinen via Nieuw-Buinen met Stadskanaal verbond. In 1977 werd dit spoordok gedempt en in 2005 weer uitgegraven (figuur 5.3). De NOLS werd in 1938 genaast door de Staat en kwamen alle bezitting in handen van de NS. Kort na de oorlog werd het deel van de spoorlijn dat binnen de gemeente Borger-Odoorn lag opgeheven. Momenteel is het tracé nog vrijwel geheel herkenbaar in het landschap, veelal als pad met aan weerszijden eiken en heeft nu een recreatieve functie (figuur 5.4).
Daarnaast heeft door de uiterste oosthoek van de gemeente de spoorlijn van de S.T.A.R. Gronings-Drentsche Spoorwegmaatschappij Stadskanaal-Ter Apel-Rijksgrens) gelopen (figuur 5.5). Deze werd in 1924 aangelegd en liep door Stadskanaal, net buiten de gemeentegrens, door naar Veendam. In 1972 werd de lijn die voornamelijk nog voor goederenvervoer diende, opgeheven. In 1994 werd de lijn opnieuw in gebruik genomen, ditmaal als museumspoorlijn die werd geëxploiteerd door een stichting met dezelfde afkorting als de eerste S.T.A.R., de Stichting Stadskanaal Rail. Het deel van de spoorlijn dat door de gemeente Borger-Odoorn heeft gelopen is alleen nog herkenbaar in de verkaveling van enkele percelen.

[54] http://www.nols-spoorwegmaatschappij.info

Figuur 5.4. Het voormalige spoorwegtracé van de NOLS is op veel plaatsen nog zeer goed zichtbaar in het landschap. Onder andere hier ten noorden van Buinen, waar op de plek van de spoorlijn een fietsroute is aangelegd. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013.

5.6 Oorlog en defensie

Tachtigjarige Oorlog

Ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog diende het uitgestrekte hoogveengebied van Drenthe en Groningen ter bescherming van de meer welvarende delen van Friesland en Groningen. Vanaf het zuiden en oosten waren de noordelijke provincies slechts via enkele wegen door het hoogveengebied bereikbaar. De belangrijkste toegangswegen werden afgesloten door omvangrijke vestingen, zoals Coevorden, Bourtange en Nieuwerschans. Rond 1620 werd tussen de Zandberg en Valthe de Valtherdijk aangelegd. Om deze voor vijandige legers af te sluiten werd in 1601 een kleine redoute aangelegd, die in 1628 werd uitgebreid tot de Valtherschans.[55] Na het Rampjaar 1672 verloor de schans vrijwel geheel haar militaire functie. De schans of resten daarvan zijn niet meer zichtbaar in het landschap. Alleen een informatiebord herinnert aan de verdwenen schans.

Tweede Wereldoorlog

De Tweede Wereldoorlog heeft in de gemeente Borger-Odoorn op beperkte schaal haar zichtbare sporen achter gelaten in het landschap.[56] Deze sporen hebben met name betrekking op gedenkplaatsen.

---

[55] De Vries e.a., 2005. p.34.

[56] Over de persoonlijke gebeurtenissen en de in het landschap niet-zichtbare sporen in de gemeente Borger-Odoorn, kan o.a. het boek 'Oorlogssporen: De jaren 1940-1945 in Borger-Odoorn' van Van de Kamp e.a, worden geraadpleegd.

Figuur 5.5. De spoorlijn van de S.T.A.R. ter hoogte van Drouwenermond. Foto: Marieke van der Heide, 5 januari 2013.

Oorlogsgraven
Op verschillende begraafplaatsen in de gemeente zijn oorlogsslachtoffers begraven. Er zijn totaal 14 graven. Van 13 is de exacte locatie ook bekend.[57]

Munitieopslag, Arbeidskamp De Hertekei, Onderduikerhol, vliegtuigcrashes en monumenten
In de bossen van de Boswachterij Odoorn was vóór de oorlog door de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD) het arbeidskamp De Hertekei aangelegd. Deze lag op de plek van de huidige camping 't Vlintenholt. De NAD was een vrijwillige en later verplichte *Arbeitseinsatz*, die met name in gebieden die in ontginning waren kampen oprichtte. Vlakbij het arbeidskamp lag een munitieopslag van de Duitsers.[58]

Op diverse plaatsen in de gemeente Borger-Odoorn zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog vliegtuigen neergestort. In het kader van de archeologische waarden- en verwachtingskaart zijn drie crashes gekarteerd.[59] Op aanwijzing van de historische verenigingen zijn hier twee locaties aan toegevoegd.

De uitgestrekte bossen in de gemeente boden een goede mogelijkheid voor mensen om zich schuil te houden. In de gemeente lagen twee onderduikersholen. Verspreid door de gemeente

---

[57] Locaties en beschrijvingen verkregen via de gemeente Borger-Odoorn, Naast deze 14 graven is er een nooit gebruikt massagraf in de bossen nabij Ees. Vanwege de beperkte informatie die momenteel over deze kuil bekend is, is dit element niet op de kaart vermeld.

[58] Gras, 1997. p.167-168.

[59] Aaldersberg, 2011.

liggen 13 gedenkmonumenten.[60] Het gaat om zowel gedenkstenen op begraafplaatsen als kleine monumenten in de openbare ruimte. Ook bij de twee onderduikersholen zijn gedenktekens aangebracht. Een deel van deze gedenktekens is vlak na de oorlog opgericht, ook is een aantal uit recentere periode.

5.7 Opgaand groen en bosgeschiedenis

Boom, overig
Uit de Cultuurhistorische Basisinventarisatie Westdorp zijn de geïnventariseerde bomen opgenomen. Het betreft hier een zeer complete inventarisatie die zich beperkt tot Westdorp en de directe omgeving.
Daarnaast zijn de monumentale bomen afkomstig uit de database van de Bomenwacht op de kaart weergegeven. Dit bestand is verkregen via Landschapsbeheer Drenthe en is bijgewerkt tot 2013.

Gedenkboom
Ter herinnering aan belangrijke gebeurtenissen zijn in het verleden bomen aangeplant. Deze hebben voor zover bekend allen betrekking op het koningshuis. Binnen de gemeente zijn Wilhelmina en Beatrixbomen aanwezig.

Veldkeienbank
Ter herinnering aan de ontginningsactiviteiten van de Oranjebond van Orde is ten noorden van Drouwen een veldkeienbank aangelegd.

Houtwal, gaaf of herkenbaar
Uit de Cultuurhistorische Basisinventarisatie Westdorp zijn de geïnventariseerde houtwallen die nog gaaf of herkenbaar zijn opgenomen.

Singel, bomenrij of beplante esrand
Uit de Cultuurhistorische Basisinventarisatie Westdorp zijn de geïnventariseerde singels, bomenrijen en beplante esranden opgenomen.

Brinkachtige ruimten
Aan de hand van de kadastrale minuutplans van omstreek 1832 en recente topografische kaarten zijn de brinken gekarteerd zoals deze nu nog herkenbaar zijn. Daar moeten we wel een kanttekening bij plaatsen: veel brinken vormen een fragment van de vroegere omvang. Niet alleen werden er op een zeker moment huizen op een deel van de brink gebouwd, ook werden delen van brinken primair voor verkeersdoelen aangewend door er wegen overheen aan te leggen. Dit is geen recent fenomeen, maar kwam bijvoorbeeld in Valthe al voor vanaf de 17e eeuw. Aan de Hoofdstraat lag, ter hoogte van het westelijk deel van de Schoolstraat, de westelijke brink van Valthe. In de loop van de 17e en 18e eeuw raakte het zuidelijk deel van de brink bebouwd en bleef het deel ten noorden van de Hoofdstraat over. In de 19e en 20e eeuw verdween ook dit deel van de brink door de

[60] De locaties van de monumenten zijn verkregen uit de kaartenlaag van het Geoportaal provincie Drenthe, www.drenthe.info/kaarten/website/geoportaal. De locaties zijn op aanwijzing van de gemeente Borger-Odoorn, historische verenigingen en kaartstudie verder gedetailleerd.

Figuur 5.6. Het opgaand groen en de terug liggende bebouwing langs de Hoofdstraat in Exloo zijn een restant van de oorspronkelijke brink. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013. (IMG_8458)

aanleg van nieuwe erven en infrastructuur. De oostelijke brink die aan de Hoofdstraat en het oostelijk deel van de Schoolstraat lag raakte volledig bebouwd.[61]

Brinken waren oorspronkelijk gemeenschappelijk bezeten inschaarruimtes voor het vee, vaak met een onregelmatige vorm. Die functie is nog te herkennen aan de drinkpoelen. Tegelijk werd er hout 'verbouwd' op de brink, wat we nu nog kunnen herkennen aan de forse eiken of linden op veel Drentse brinken (figuur 5.6). Geleidelijk kregen ze ook een sociale functie, vooral toen de dorpen zich rond de brinken uitbreidden. Over de Drentse brinken is veel geschreven, vooral omdat ze algemeen als een essentieel hoofdonderdeel van het archetype van het Drentse cultuurlandschap worden beschouwd, naast de essen en de heidevelden.[62]

Oud bos

Uit de Cultuurhistorische Basisinventarisatie Westdorp zijn de geïnventariseerde oude bossen overgenomen. Deze laag 'oud bos' onderscheid zich van het 'oud bos' in de landschapstypelaag door de mate van ruimtelijk detail. De elementen uit de Cultuurhistorische Basisinventarisatie Westdorp zijn namelijk gekarteerd op schaal van circa 1:1.000, terwijl de landschapstypen zijn gekarteerd op schaal 1:10.000.

---

[61] Spek, 2004

[62] Spek, 2004

Grootschalige bosaanplant

Een van de eerste grootschalige bebossingplannen in de gemeente Borger-Odoorn was het bebossingsplan van het Drouwenerzand. In 1903 werd dit stuifzand opgekocht door de Oranjebond van Orde. Dit was een weldadigheidsinstelling, die naar voorbeeld van de Maatschappij van Weldadigheid werklozen en paupers inzette om woeste gronden te ontginnen en hen zo van werk en inkomen te voorzien. De Orde ontving financiële steun van de Kwartguldenvereniging, waar de Kwartjesberg haar naam aan ontleend. Op het Bonneblad van 1927 zien we de eerste bosaanplant verschijnen: Ten noorden van de huidige Steenhopenweg werd een raster van licht slingerende lanen aangelegd, in de bosvakken hiertussen werd naaldhout aangeplant.[63] De lanenstructuur is nagenoeg nog intact.

In 1911 was Staatsbosbeheer al begonnen met de aankoop van heidevelden in de gemeente Borger-Odoorn voor de aanleg van Staatsbossen. De dalende steenkoolproductie tijdens de Eerste Wereldoorlog had geleid tot een stijgende vraag naar turf. Ook de vraag naar landbouwproducten was fors gestegen. Met het sluiten van de vrede liep de vraag naar beide producten snel terug. In 1920 zakte de vraag naar turf volledig in. De landbouwcrisis van 1920 zorgde ook nog eens voor dalende prijzen in de landbouw en veeteelt. Om de werkeloosheid te drukken werden in 1921 735 arbeiders te werk gesteld bij het ontginnen van dalgronden, het verbeteren van wegen en de aanleg van een tweede begraafplaats in Valthermond.[64] Ook werden arbeiders ingezet bij de aanleg nieuwe bossen. In 1922 werd de door de gemeente aangekochte heide bij Exloo bebost, evenals de bossen langs de Valtherzandweg. Ook werden er op nationaal niveau werkverschaffingsprojecten opgezet, waaronder de aanleg van Staatsbossen. Uiteindelijk zou meer dan 80 procent van de boswachterijen in de gemeente in het kader van de werkverschaffing worden bebost. Niet alleen werden er bossen aangelegd op initiatief van de overheid. Ook particulieren, waaronder de industrieel E.J. Duintjer uit Veendam, liet woeste grond ontginnen waaronder heidevelden bij Odoorn.[65] Tot ver in de jaren ‘30 lukte het de overheid niet de werklozen aan regulier werk te helpen. Na de Tweede Wereldoorlog zijn op kleinere schaal nog bossen aangeplant, zoals bij het Buinerveld en het Drouwenerveld.

De grootschalige bosaanplant die in de eerste helft van de 20e eeuw plaatsvond heeft in grote mate het huidige landschap van de gemeente Borger-Odoorn bepaald. De structuur van paden en lanen de tussenliggende bosvakken is nog vrijwel geheel intact. Op enkele plaatsen is het bos weer gekapt om heide terug te laten komen, zoals bij Schapenpark in de Boswachterij Odoorn. De padenstructuur is echter wel intact gelaten.

Naast de padenstructuur en bosvakken zijn er ook gebouwen en landschapselementen die herinneren aan de grootschalige bosaanplant. Bij de bosaanplant van het Odoornerveld werd een knik gemaakt in de Boswachter Meelkerlaan, waardoor de dienstwoning van de boswachter vrij zicht had over de toegangslaan (figuur 5.7). Iets zuidelijker werd in 1934 op initiatief van boswachter Meelker een heuvel opgeworpen van waaraf bosbranden konden worden gesignaleerd. Over deze

[63] Bonneblad nr. 170, Gasselte, 1927.

[64] Gras, 1997. p 155.

[65] Gras, 1997. p 155.

Figuur 5.7. De boswachterswoning aan de Boswachter Meelkerlaan. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013.

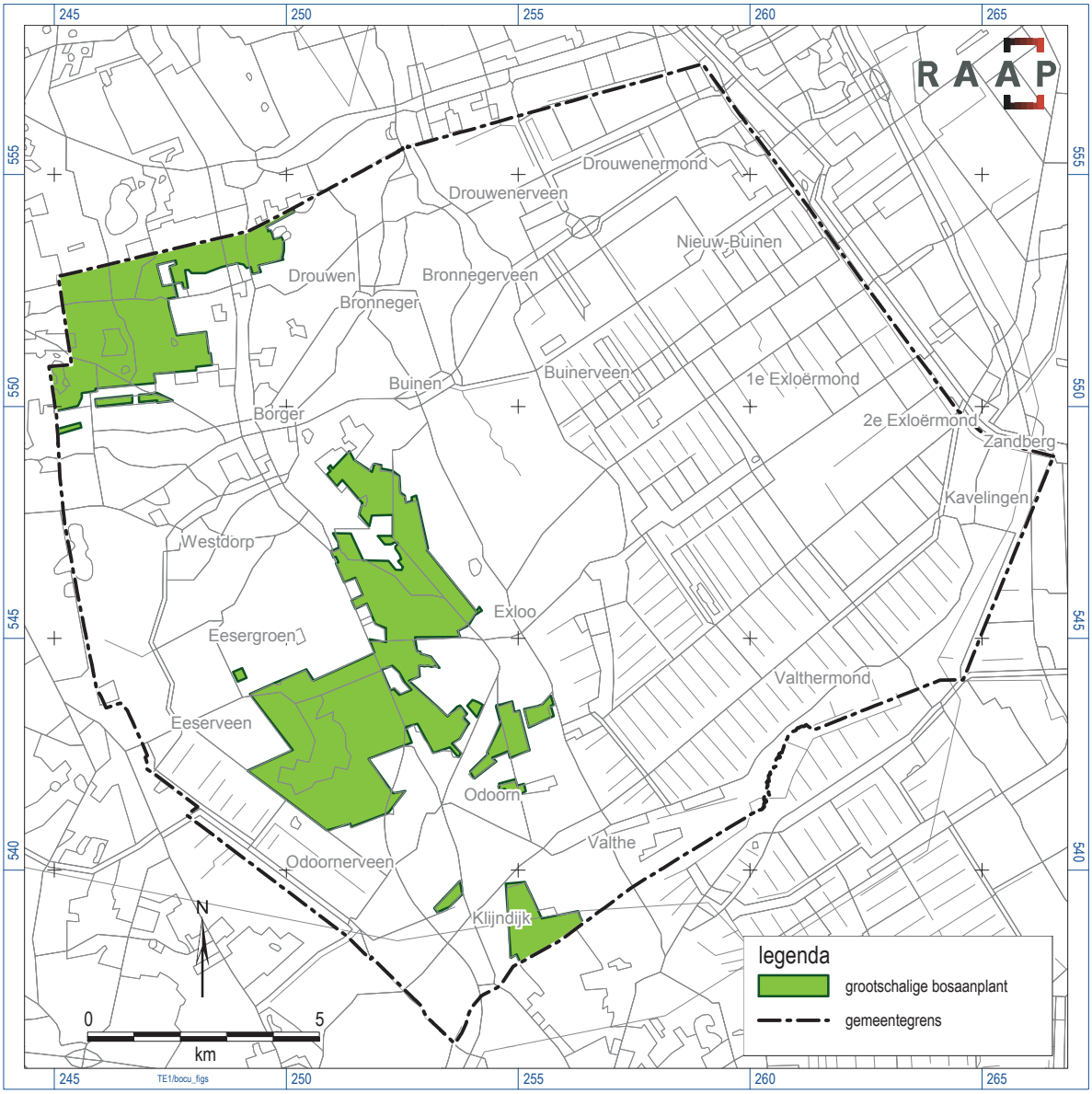
heuvel met de naam Polshoogte liepen twee paden als een kurkentrekker omhoog. Vanwege de grote inspanning die door de arbeiders geleverd werd om deze heuvel op hoogte te krijgen, werd deze de 'Bloedberg van Exloo' genoemd. Om het zicht over de als maar hoger wordende bomen te behouden werd een houten toren op de heuvel geplaatst die in de jaren '50 werd vervangen door een stalen exemplaar. In 2000 is een nieuwe toren op de heuvel geplaatst.

Op de kaart is de grootschalige bosaanplant aangegeven, zoals deze in het begin van de jaren '50 was gevorderd (figuur 5.8). Hierbij is ook het in aanleg zijnde Drouwenerveld inbegrepen. De door opslag ontstane bossen rond bijvoorbeeld het Drouwenerzand, zijn buiten beschouwing gelaten.

5.8 Ruilverkaveling en landinrichting

Grote delen van de gemeente Borger-Odoorn hebben in de tweede helft van de 20e eeuw een transformatie ondergaan als gevolg van ruilverkavelingen en landinrichtingsprojecten. De drie vroege ruilverkavelingen worden hier kort beschreven (figuur 5.9). Er heeft geen inventarisatie plaatsgevonden van waardevolle objecten en structuren die met deze ruilverkavelingen samenhangen, zoals beplanting, weg- en slootprofielen, boerderijtypen en erfindelingen. Deze verdiepingsslag kan in de toekomst worden gemaakt.

De eerste grote ruilverkaveling binnen de gemeente Borger-Odoorn (en in Drenthe) was de Ruilverkaveling Borger van 1952. Binnen deze ruilverkaveling konden 23 nieuwe bedrijven worden gebouwd, waarbij aan de Strengenweg een nieuw lint van boerderijen ontstond. De Landinrichting

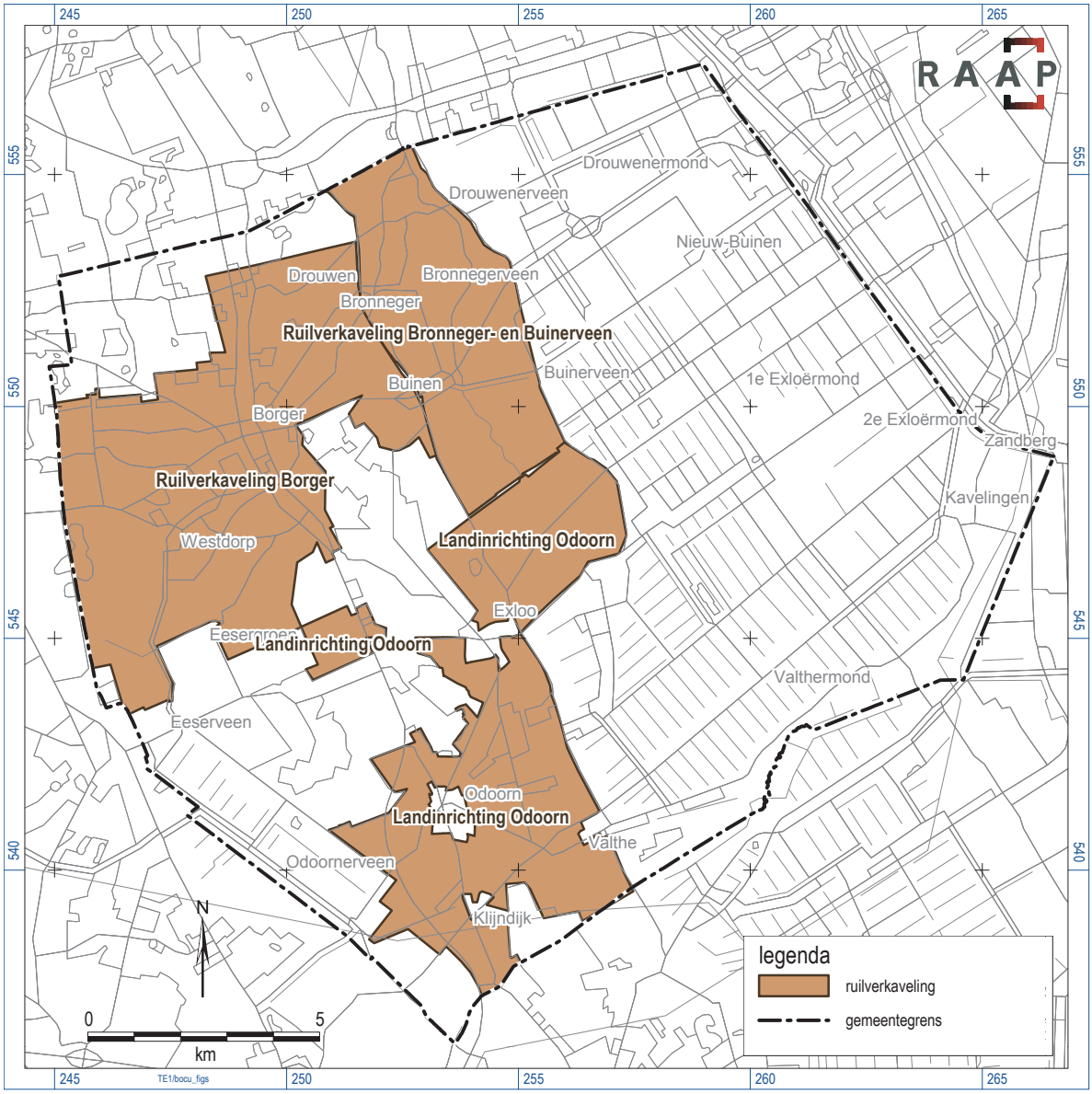
Figuur 5.8. Grootschalige bosaanplant in de eerste helft van de 20e eeuw.

Odoorn (Odoorn en Exloo) was de eerste verkaveling waarbij de Cultuurtechtnische Dienst (CD) en de PPD samenwerkten, waardoor ruimtelijke ordening en de ruilverkaveling beter samengingen. Hierdoor is er meer dan bij de ruilverkaveling van Borger, rekening gehouden met de landschappelijke karakteristieken. In 1961 werd aangevangen met de Ruilverkaveling Bronneger- en Buinerveen. Hierbij werd een landschapsplan voor de ruilverkaveling opgezet.

5.9 Industrie en nijverheid

Glasindustrie

De eerste glasblazerij in de gemeente vestigde zich in de jaren 1838-1839 in Nieuw-Buinen. Deze fabriek van de Duitser C.A. Thöne richtte zich op het vervaardigen van flessen, medicijnglas en

Figuur 5.9. Vroege ruilverkavelingen en landinrichtingsprojecten in de gemeente Borger-Odoorn.

drinkglazen.[66] In 1845 werd een tweede fabriek opgericht door Jan Meursing, J.G. Heinz en G.F. Müller, die Müller/Heinz en Comp ging heten. Heinz en Müller waren in dienst van Thöne, maar besloten uit ontevredenheid over het productieproces een eigen fabriek te openen. De zoon van Meursing werd directeur. In dat jaar werkten er 33 glasblazers in deze fabrieken. Acht jaar later was dit aantal gestegen naar 1853. De industrie had aanvankelijk nog veel last van buitenlandse concurrentie. Door specialisatie in gekleurd glas en lampenglazen en stolpen én door de start van export naar Nederlands Oost-Indië wisten zij deze concurrentie voor te blijven.[67] Ook zorgde de Frans-Duiste oorlog in 1870 voor een afname van concurrentie. De directeuren lieten in de omgeving van hun fabrieken luxueuze villa's bouwen, waarvan voor de villa van Thöne aan het Zuiderdiep, genaamd Flora een fraai voorbeeld is (Rijksmonument 508376).

[66] Banga, 2004.

[67] De Vries, e.a., 2004. p. 64.

Aan het eind van de 19e eeuw kwam de fabriek die was opgericht door Thöne in handen van A.J. Bakker en nam diens naam aan. Na het overlijden van Bakker werd de fabriek in 1837 overgenomen door de Vereenigde Glasfabrieken te Schiedam.[68] Een jaar later nam deze firma ook de fabriek van Meursing over. De fabriek van Bakker werd gesloten, de fabriek van Meursing werd voortgezet tot deze in 1963 werd opgeheven.

Een van de voornaamste factoren die speelde bij de vestiging van deze glasblazerijen ver van haar afzetgebied, was de aanwezigheid van een grote hoeveelheid brandstof in de vorm van turf. Op het moment van vestiging, in het midden van de 19e eeuw, werd het veen ter hoogte van Nieuw-Buinen omgezet in turf. Via de monden kon de brandstof gemakkelijk naar de fabriek worden getransporteerd. Het geproduceerde glas kon vervolgens via o.a. het Stadskanaal richting de steden worden verscheept.

De glasindustrie heeft een grote invloed gehad op de ruimtelijke ontwikkeling van Nieuw-Buinen. Rond de Verlengde Dwarskade en het Dwarsdiep ontstond een dicht lint van woningen ('t Aailand) met daartussen enkele grote complexen van glasblazerijen. Er zijn weinig gebouwen die nog direct herinneren aan de glasindustrie. De glasfabriek van Meursing werd in 1963 opgeheven. Het voormalige fabrieksterrein ligt deels braak. In Nieuw-Buinen resteert nog een stuk muur van de voormalige glasfabriek.

Molens, verdwenen
Aan de hand van de kadastrale minuutplans zijn in het kader van de archeologische waarden- en verwachtingskaart de historische locaties van industriële molens geïnventariseerd. Alle molens zijn verdwenen en dus ook als zodanig gekarteerd. In enkele gevallen is de functie van de huidige bebouwing nog gerelateerd aan die van de molen, zoals bijvoorbeeld de korenmalerij in Odoorn (MIP-object 10499).

5.10 Religie

Begraafplaats, bestaand
Aan de hand van een gemeentelijk inventarisatie van begraafplaatsen en historisch kaartmateriaal zijn de cultuurhistorisch waardevolle delen van de begraafplaatsen opgenomen. De meeste huidige begraafplaatsen zijn aangelegd in de periode 1850-1900; de begraafplaatsen in de veenkoloniën zijn deels jonger. Noemenswaardig vanwege de ouderdom en gaafheid is de Joodse begraafplaats ten oosten van Borger aan de Marslandenweg. Deze begraafplaats dateert uit 1865, maar was mogelijk al eerder in gebruik. Op de begraafplaats zijn negen grafstenen aanwezig. De begraafplaats met een vierkante plattegrond wordt omsloten door een dichte bomenrij van beuken (mogelijk een doorgeschoten beukenhaag).

[68] Banga, 2004.

Begraafplaatsen, verdwenen
Zoals uit de lijst met bestaande begraafplaatsen blijkt, zijn veel begraafplaatsen pas in de tweede helft van de 19e eeuw aangelegd. De oudere drie verdwenen begraafplaatsen zijn gekarteerd aan de hand van de kadastrale minuutplans van omstreeks 1832. Het betreffen de voormalige begraafplaatsen rond de kerk van Borger en de kerk van Odoorn en een begraafplaats aan de noordzijde van de Torenlaan in Borger.

5.11 Recreatie

In de bossen van de gemeente Borger-Odoorn zijn natuurlijke meertjes benut: ‘s zomers als zwembad en ‘s winters als ijsbaan. Een dergelijke ijsbaan was aanwezig in de bossen ten noordwesten van Exloo en Boswachterij Odoorn, waar zich iets noordelijker ook een ‘zwembad’ bevond.

5.12 Overig

Eendenpoel en schaapskuil
Op de cultuurhistorische waardenkaart is een beperkt aantal objecten gerelateerd aan historische nederzettingslocaties opgenomen. Het betreft de verdwenen havezate Westrup, een schaapskuil ten noorden van Valthe en een eendenpoel bij Odoorn. De begrenzing van de historische 19e-eeuwse kernen is ondergebracht in de laag met landschapstypen.

Havezate-terrein
De gemeente Borger-Odoorn kende één havezate, namelijk Westrup in Westdorp. Deze havezate dateerde uit de 14e eeuw. Tussen 1725 en 1759 is de havezate afgebroken.[69] In 2011-2012 heeft RAAP een archeologische veldonderzoek uitgevoerd om de ligging en omvang van de voormalige havezate vast te stellen. Uit de conclusies van het onderzoek blijkt dat er aanwijzingen zijn dat er daadwerkelijk een gebouw heeft gestaan, maar omvangrijke muurresten worden niet verwacht.

[69] Van Hoof, 2012.

6 Waardevolle ensembles

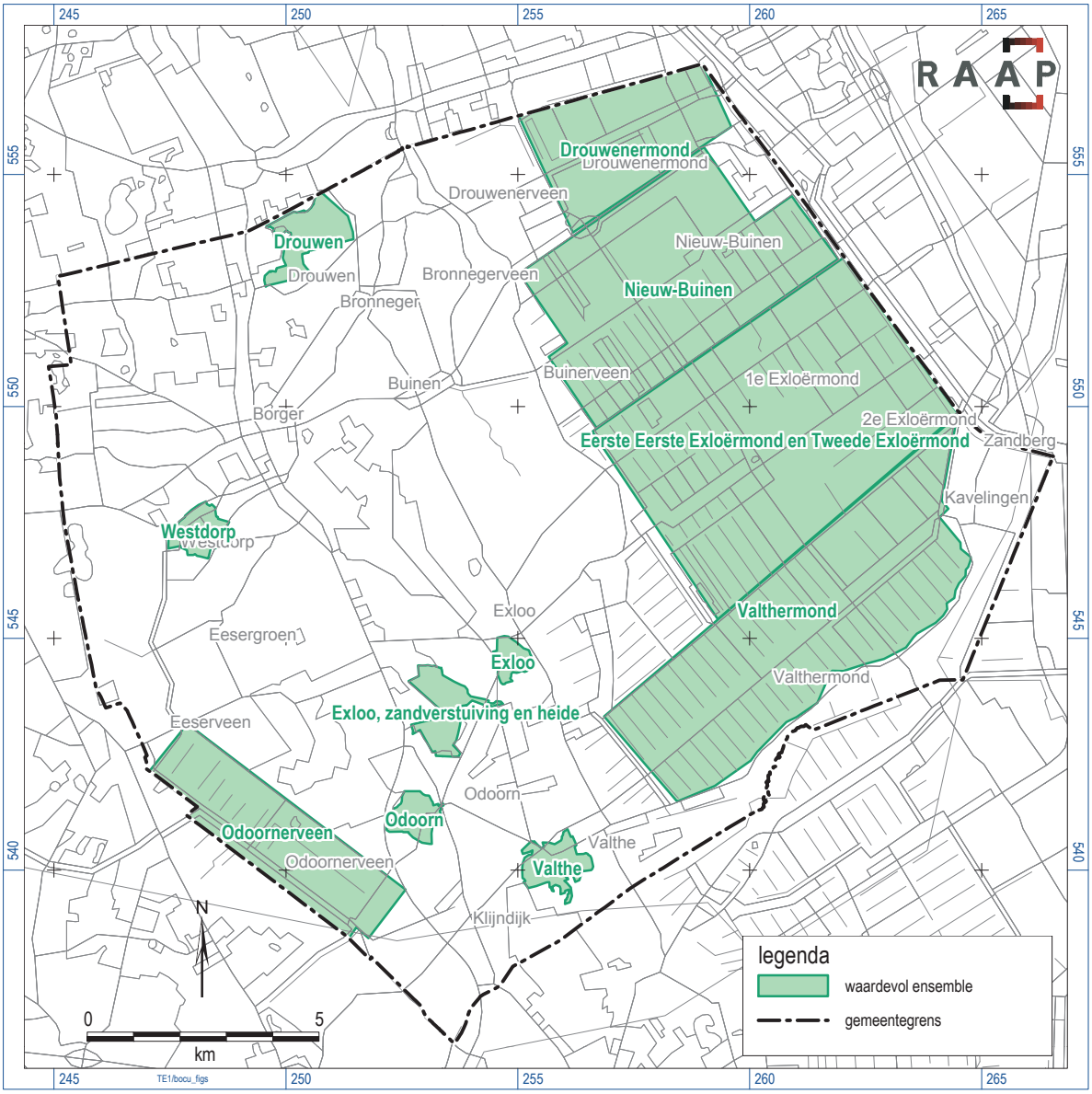
De kartering en waardering van het historisch cultuurlandschap, de landschapselementen en de bouwkunst en stedenbouw heeft plaatsgevonden binnen de grenzen van de afzonderlijke disciplines. De resultaten van de inventarisatie zijn weergegeven op één kaartbeeld waardoor de onderlinge samenhang zichtbaar wordt. Uit de waarderingskaart blijkt in een oogopslag waar zich een concentratie van waardevolle elementen bevindt. Om deze samenhang meer concreet te maken zijn deze gebieden vertaald naar een vlakkenlaag van waardevolle ensembles.

Er is sprake van een waardevol ensemble wanneer er een duidelijke ruimtelijke samenhang is tussen de onderlinge waardevolle elementen en deze elkaar versterken. Bijvoorbeeld de ligging van historische erven binnen een bijzondere ontginningseenheid, versterkt door kenmerkende beplanting of verkavelingsvorm. Of bijvoorbeeld de samenhang tussen een waardevol esdorp, een waardevolle es en een heiderestant.

Totaal zijn 11 waardevolle ensembles onderscheiden (figuur 6.1). Voor ieder ensemble zijn hieronder de belangrijkste kenmerken beschreven. De ensembles zijn weergegeven op de cultuurhistorische waarderingskaart (kaartbijlage 3). Getracht is de begrenzing van de ensembles zo exact mogelijk vast te stellen. Omdat het landschap organisch is ontstaan en van zichzelf daardoor niet altijd harde grenzen kent, zijn de grenzen van de gekarteerde waardevolle ensembles in enkele opzichten arbitrair.

Op basis van bovengenoemde studie zijn de volgende ensembles benoemd:

1. Ensemble Drouwen
Dit ensemble wordt gevormd door een aantal beeldbepalende panden, een deel van de historische dorpskern, de open es aan de oostzijde van het dorp, de heide en deels nog actieve zandverstuiving van het Drouwenerzand.
Een belangrijk deel van de kern van Drouwen is ten opzichte van de 19e-eeuwse situatie redelijk gaaf gebleven. Belangrijke kenmerken hiervan zijn de verspreide ligging van de historische bebouwing, de open groene ruimtes tussen de bebouwing en het wegen- en padenpatroon. Deze kwaliteit wordt versterkt door de aanwezigheid van enkele beeldbepalende panden (figuur 6.2). De historische ruimtelijke relatie van dit deel van het esdorp met het historisch agrarisch landschap is nog duidelijk aanwezig. Van belang hiervoor is de nog goed zichtbare overgang tussen de (van oorsprong) agrarische erven en de open es in het oosten. Daarnaast is de nog redelijk gaaf gebleven overgang tussen het esdorp, de es en de heide met zandverstuivingen van belang. Deze is door de aanwezigheid van beplanting aan de noordzijde van de Dikmeersweg minder goed zichtbaar en is daarnaast door de aanleg van het recreatiepark aan de Alinghoek deels verstoord.

Figuur 6.1. In de gemeente Borger-Odoorn zijn 11 waardevolle ensembles onderscheiden.

2. Ensemble Westdorp

Dit ensemble wordt gevormd door de historische kern van Westdorp met de beeldbepalende panden en gebouwde monumenten, de es met esrandbeplanting en de overgangen naar de voormalige beekdalen.

De kern van Westdorp is ten opzichte van de 19e-eeuwse situatie redelijk gaaf gebleven. Binnen de kern ligt een relatief groot aantal beeldbepalende panden. Belangrijke kenmerken van het historische esdorp zijn behouden gebleven. Hiervan zijn de verspreide ligging van de historische bebouwing, de open groene ruimtes tussen de bebouwing, het opgaand groen en het wegen- en padenpatroon de belangrijkste eigenschappen. Daarnaast is de redelijk tot zeer gave ruimtelijke relatie met de es van Westdorp van belang. Deze wordt gekenmerkt door de afwezigheid van bebouwing op de es (op een enkel erf na), de van oorsprong agrarische erven die direct aan de es

Figuur 6.2. Boerderij uit 1868 staat aan de Hoofdstraat 17 in Drouwen. Foto: Marieke van der Heide, 5 januari

grenzen en de aanwezige oude bosjes aan de oostzijde van de es. Hoewel de beken in de dalen zijn genormaliseerd in de 20e eeuw, is de relatie tussen esdorp en es en de beekdalen nog redelijk zichtbaar. Van belang hiervoor is het contrast in grondgebruik tussen es (akkerbouw) en beekdal (grasland), de visuele grens van het oude bos en het duidelijk aanwezige reliëf.

3. Ensemble Odoornerveen

Het ensemble van Odoornerveen wordt gevormd door het Oranjekanaal met aan weerzijden een historisch bebouwingslint met een groot aantal beeldbepalende panden, en de ruimtelijke relatie met het achterliggende ontgonnen gebied. Een van de belangrijkste kenmerken van dit ensemble is het Oranjekanaal met aan weerzijden wegen en direct daaraan verspreid liggende bebouwing. De verspreid liggende bebouwing zorgt ervoor dat de kenmerkende ruimtelijke relatie tussen het kanaal en het ontgonnen gebied een duidelijk zichtbaar is. Van belang is verder de ruimtelijke maat die wordt gevormd door het kanaal en de achtergrens van de ontginning (Achterweg) en de kavelbreedte daarbinnen van ca 80 m.

4. Ensemble Odoorn

Het ensemble van Odoorn wordt gevormd door de westzijde van het dorp met hierbinnen een aantal beeldbepalende panden en rijksmonumenten, de overgang naar de es richting het westen en de es zelf.

Van belang voor het ensemble is de historische bebouwing, de open groene ruimtes tussen de bebouwing en het redelijk gave wegen- en padenpatroon. Deze kwaliteit wordt versterkt door de aanwezigheid van een groot aantal beeldbepalende panden. De historische ruimtelijke relatie

van dit deel van het esdorp met het historisch agrarisch landschap is nog duidelijk aanwezig. Van belang hiervoor is de nog goed zichtbare overgang tussen de (van oorsprong) agrarische erven en de open es in het westen. Verder is van belang het contrast tussen de open en grootschalige es en het nattere en het kleinschaliger verkavelde Hangmeer. Dit wordt nog versterkt door het reliëf en de aanwezigheid van historische beplanting (waaronder houtsingels).

5. Ensemble Valthe

Het ensemble Valthe wordt gevormd door de historische dorpskern, de es aan de zuid- en oostzijde van het dorp en het oud bos aan de westzijde.
De historische dorpskern van Valthe is gaaf voorbeeld van het archetype van het Drentse esdorp. Van belang hiervoor is de verspreide ligging van de historische bebouwing, de open groene ruimtes tussen de bebouwing en het zeer gave wegen- en padenpatroon. Een groot aantal van de panden binnen de historische kern is beeldbepalend pand opgenomen of heeft de monumentenstatus. Hoewel de historische situatie aan de zuidzijde van de kern niet geheel bewaard gebleven is, is de relatie met de es behouden. Van belang hiervoor is de aansluiting van de (van oorspong) agrarische erven met de es en daarnaast het ruimtelijk contrast tussen de open en grootschalige es en de kleinschaliger en van beplanting voorziene erven. Ook omvat het ensemble twee percelen oud bos, een zeldzaam restant uit de 19e eeuw. Door de aanleg van de Hondsrugweg is de relatie tussen de historische dorpskern en het oud bos deels verloren gegaan.

6. Ensemble Exloo

Dit ensemble omvat een deel van de historische kern van Exloo en een deel van de Zuideres van Exloo.
Een belangrijk deel van de kern van Exloo is ten opzichte van de 19e-eeuwse situatie redelijk gaaf gebleven. Belangrijke kenmerken hiervan zijn de restanten van de brink de nog deels verspreid liggende historische bebouwing, de open groene ruimtes tussen de bebouwing en het wegen- en padenpatroon. Deze kwaliteit wordt versterkt door de aanwezigheid van enkele beeldbepalende panden en een rijksmonument. De historische ruimtelijke relatie van dit deel van het esdorp met het historisch agrarisch landschap is nog duidelijk aanwezig. Van belang hiervoor is de nog goed zichtbare overgang tussen de (van oorsprong) agrarische erven aan de rand van het dorp en de open es in het zuidoosten. Het reliëf versterkt dit contrast. Verder zijn van belang de historische keienwegen.

7. Ensemble Exloo, zandverstuiving en heide

Dit ensemble wordt gevormd door het Molenveld en het Odoornerzand.
Van belang is de relatie tussen het uitgestrekte heideterrein en de deels met bos beplante zandverstuiving. Beide landschapstypen zijn zeer kenmerkend voor het 19e-eeuwse esdorpenlandschap en nu zeldzaam binnen de gemeente Borger-Odoorn.

Van belang voor het Molenveld is de heidevegetatie, de openheid door de afwezigheid van opgaand groen en het reliëf (ook microreliëf). Mogelijk bevinden zich ook nog karrensporen binnen het heideterrein. Aan de zuidzijde grenst het Molenveld aan het Odoornerzand. Van belang is zijn de nog actieve zandverstuivingen, de heidevegetatie en het reliëf. Door spontane opslag in de 19e

eeuw en verdere bosaanplant in de 20e eeuw is het areaal heide en zandverstuiving afgenomen. Ook is de relatie van het Molenveld met de Westeres van Exloo en de Nieuwe Kamp verdwenen door de ontginning van het tussenliggende deel heide.

8. Ensemble Drouwenermond
Dit ensemble wordt gevormd door de restanten van het Zuiderdiep en Noorderdiep, de 19e-eeuwse ontginningsassen, het historisch nederzettingslint en het agrarisch gebied tussen de Gasselternijveensedreef en de Provinciale Weg N374.
Kenmerkend is de structuur van dubbele kanalen, waarvan nu delen van het Zuiderdiep en Noordiep resteren. Kenmerkend is de bebouwing van arbeiders- en middenstandswoning die zich concentreert binnen de strook tussen het Noorderdiep en Zuiderdiep. De meer omvangrijke agrarische erven liggen aan de zuidzijde van het Zuiderdiep. Deze ruimtelijke indeling is minder goed zichtbaar dan in bijvoorbeeld Nieuw-Buinen of Valthermond, doordat Drouwenermond zich ruimtelijk minder ver ontwikkeld heeft. Van belang is de ruimtelijke relatie tussen het Zuiderdiep en het achterliggend agrarische gebied, dat aanwezig is door de open ruimtes tussen de verschillende erven en de afwezigheid van opgaande beplanting in het agrarisch gebied. Daarnaast is de kaveldiepte van belang, die samen met de openheid de basis vormt voor de zeer kenmerkend ruimtelijke maat van landschapstype.

9. Ensemble Nieuw-Buinen
Dit ensemble wordt gevormd door de restanten van het Zuiderdiep en Noorderdiep, de 19e-eeuwse ontginningsassen, het historisch nederzettingslint en het agrarisch gebied tussen de Provinciale Weg N374 en de Dreefleiding.
Kenmerkend is de structuur van dubbele kanalen, waarvan slechts een zeer klein deel van het Noordiep resteert. Kenmerkend is ook de bebouwing van arbeiderswoning en voorzieningen die zich concentreert binnen de strook tussen het Noorderdiep en Zuiderdiep. Hiervan is een relatief groot deel als beeldbepalend pand opgenomen. De meer omvangrijke agrarische erven liggen aan de zuidzijde van het Zuiderdiep en Noordzijde van het Noorderdiep. Kenmerkend voor deze erven is de ruimtelijke opbouw ervan. De boerderijen staan op de kop van de landbouwpercelen, met de voorzijde op het kanaal georiënteerd. Veelal liggen ze in tweetallen tussen de wijken. Via een brug in het midden zijn de erven verbonden met de overzijde. Veel van deze bruggen zijn vervangen door duikers. Voor de boerderij staat vaak een omvangrijke solitaire boom (vaak rode beuk) als symbool van rijkdom. Een deel van deze boerderijen is als beeldbepalend pand opgenomen. Daarnaast is de ruimtelijke relatie tussen het Noorderdiep en Zuiderdiep en het achterliggend agrarische gebied van belang. Deze is duidelijk aanwezig doordat er een groot aantal open ruimtes ligt tussen de verschillende erven en de afwezigheid van opgaande beplanting in het agrarisch gebied. Daarnaast is de kaveldiepte van belang, die samen met de openheid de basis vormt voor de zeer kenmerkend ruimtelijke maat van dit landschapstype.

10. Ensemble 1e Exloërmond en 2e Exloërmond
Dit ensemble omvat de historisch linten van 1e Exloërmond en van 2e Exloërmond en de tussen- en achterliggende agrarische gebieden, begrensd door de Dreefleiding in het noorden en de Dreef

Figuur 6.3. Solitaire schuur met Art-Deco elementen aan het Zuiderdiep 341 in 2e Exloërmond. Foto: Marieke van der Heide, 5 januari 2013.

in het zuiden. De twee ontginningslinten zijn binnen één ensemble opgenomen, omdat vanuit historisch perspectief een ruimtelijke grens ontbrak.

Kenmerkend voor 1e Exloërmond is het lint met bebouwing aan weerzijden. De ligging van het voormalige kanaal wordt geaccentueerd door een dubbele rij bomen. De bebouwing kent een minder strikte ruimtelijke structuur dan bij de dubbele linten. Ook ontbreekt de kenmerkende erfindeling, zoals in Nieuw-Buinen aanwezig. Een deel van deze boerderijen is als beeldbepalend pand opgenomen.

In 2e Exloërmond is deels het systeem van dubbele kanalen uitgevoerd. In heel 2e Exloërmond doet zich de ruimtelijke indeling voor waarbij arbeiderswoningen en voorzieningen zijn geconcentreerd binnen de strook tussen het Noorderdiep en Zuiderdiep en de omvangrijke agrarische erven op de kop van de agrarische percelen liggen. Veelal liggen ze in tweetallen tussen de wijken, georiënteerd op het kanaal. Via een brug in het midden zijn de erven verbonden met de overzijde. Veel van deze bruggen zijn vervangen door duikers. Voor de boerderij staat vaak een omvangrijke solitaire boom (vaak rode beuk) als symbool van rijkdom. Een deel van deze boerderijen is als beeldbepalend pand opgenomen.
Van belang is verder de ruimtelijke relatie tussen het Noorderdiep en Zuiderdiep en het achterliggend agrarische gebied (figuur 6.3). Deze is zichtbaar aanwezig doordat er een groot aantal open ruimtes ligt tussen de verschillende erven en de afwezigheid van opgaande beplanting in het agrarisch gebied. Daarnaast is de kaveldiepte van belang, die samen met de openheid de basis vormt voor de zeer kenmerkend ruimtelijke maat van dit landschapstype.

Figuur 6.4. De samenhang tussen boerderij en erf is op sommige plaatsen nog goed herkenbaar. Boerderij Zuiderdiep 100 uit ca. 1935 met bomen. Foto: Marieke van der Heide, 5 januari 2013.

11. Ensemble Valthermond

Het meest gave dubbele kanalensysteem van de gemeente Borger-Odoorn wordt gevormd door Valthermond en de aangrenzende agrarische kavels. Hier is een groot deel van het Zuiderdiep nog aanwezig.

Kenmerkend is de structuur van dubbele kanalen, waarvan een groot deel van het Zuiderdiep resteert. Kenmerkend is ook de bebouwing van arbeiderswoningen en voorzieningen die zich concentreert binnen de strook tussen het Noorderdiep en Zuiderdiep. Hiervan is een relatief groot deel als beeldbepalend opgenomen. In de loop van tijd is de strook steeds verder verdicht, en er resteren nu nog enkele onbebouwde ruimtes. De meer omvangrijke agrarische erven liggen aan de zuidzijde van het Zuiderdiep en Noordzijde van het Noorderdiep. Kenmerkend voor deze erven is de ruimtelijke opbouw ervan (figuur 6.4). De boerderijen staan op de kop van de landbouwpercelen, met de voorzijde op het kanaal georiënteerd. Veelal liggen ze in tweetallen tussen de wijken. Via een brug in het midden zijn de erven verbonden met de overzijde. Veel van deze bruggen zijn vervangen door duikers of vaste bruggen. Voor de boerderij staat vaak een omvangrijke solitaire boom (vaak rode beuk) als symbool van rijkdom. Een deel van deze boerderijen is als beeldbepalend pand opgenomen.

Van belang is de ruimtelijke relatie tussen het Noorderdiep en Zuiderdiep en het achterliggend agrarische gebied. Deze is duidelijk aanwezig doordat er een groot aantal open ruimtes liggen tussen de verschillende erven en de afwezigheid van opgaande beplanting in het agrarisch gebied. Daarnaast is de kaveldiepte van belang, die samen met de openheid de basis vormt voor de zeer kenmerkend ruimtelijke maat van dit landschapstype.

7 Verantwoord gebruik van de kaartbijlagen

Alle kaartbijlagen en daarop afgebeelde elementen dienen samen met de rapportage te worden gebruikt en als één samenhangend geheel te worden gezien. In de rapportage worden de elementen of groepen van elementen die op de kaart zijn afgebeeld toegelicht.

De inventarisatiekaart toont de gekarteerde landschapstypen, landschapselementen, bouwkunst en stedenbouwkundige elementen. De hoeveelheid informatie die geïnventariseerd is, maakt het niet gemakkelijk om alle informatie op één papieren kaart weer te geven. De bijgevoegde kaartbijlagen laten daarom soms puntenwolken zien, waarbij de precieze plek van elk symbool niet duidelijk te herkennen is en het ene symbool soms achter het andere schuilgaat. Daarnaast is niet alle informatie per element grafisch weergegeven. Voor een verantwoord gebruik op perceelsniveau raden wij daarom altijd aan de gegevens in het digitale GIS te raadplegen.

Zoals reeds in paragraaf 1.1 is vermeld kunnen in de ontwikkelingsgeschiedenis van de gemeente Borger-Odoorn vele lagen worden onderscheiden. Bij het raadplegen van de kaart dient men zich ervan bewust te zijn dat de laag met het historische cultuurlandschap en de waardering daarvan sterk is gestoeld op de ontwikkelingsgeschiedenis tot 1850 en de mate waarin hiervan nog kenmerken in het huidige landschap zichtbaar zijn. Recentere ontwikkelingen, zoals de ruilverkavelingen en grootschalige bosontginningen zijn in hoofdlijnen wel op de kaart weergegeven, maar door het ontbreken van een waarderingsinstrument niet gewaardeerd.

8 Aanbevelingen

Aanvullende inventarisatie cultuurhistorisch waardevol opgaand groen
Door het samenvoegen van verschillende inventarisaties is een deel van het cultuurhistorisch waardevolle opgaand groen op de kaart weergegeven. Deze gegevens zijn exact en up-to-date. Ze zijn echter niet voor het hele grondgebied van de gemeente uitgevoerd. Door een aanvullende inventarisatie uit te voeren kan dit beeld compleet worden gemaakt. Afhankelijk van de ambities van de gemeente kan er voor worden gekozen om alleen het cultuurhistorisch waardevolle groen in de hooggewaardeerde historische landschapstypen uit te voeren. Hier vallen immers de meest waardevolle elementen te verwachten.

Zoals in paragraaf 3.3.7 is aangehaald heeft er binnen de gebieden met grootschalige bosaanplant geen detailinventarisatie plaatsgevonden. De belangrijkste kenmerken zijn weergegeven en beschreven, maar een vlakdekkende inventarisatie van het thema bosgeschiedenis ontbreekt. Om de cultuurhistorische waarde van dit recente landschap beter in beeld te krijgen, kan de ruimtelijk opzet van lanen worden geïnventariseerd, de beplanting die daarmee samenhangt. Op een hoger detailniveau kunnen de verschillende beplantingsvormen in kaart worden gebracht, waarbij ook het daarbij horende microreliëf (greppels) wordt geïnventariseerd.

Beeldbepalende panden
De geïnventariseerde lijst met panden laten de variatie en identiteit van de gebouwde omgeving in de gemeente Borger-Odoorn zien. Ze vertellen en vertegenwoordigen als het ware het verhaal van de ontstaansgeschiedenis van het cultuurlandschap, de dorpen en haar bewoners. Zeker op plekken waar gebouw en landschap elkaar versterken is de herkenbaarheid groot en kan zij beleefd worden door bewoners, bezoekers en recreanten.
Het borgen van deze groep gebouwen zou meer moeten betekenen dan de status Beeldbepalend pand, waarbij een sloopvergunning en een herbouw binnen de oude contouren niet voldoende is. Het is aan te raden voor de toppers binnen deze groep een gemeentelijke monumentenlijst op te stellen en voor de overige een dubbelbestemming in het bestemmingsplan op te nemen. Waarbij cultuurhistorie leidend is voor transformatie in de toekomst. Er zou nader onderzocht kunnen worden voor welke toepassing in de gemeente Borger-Odoorn het meeste draagvlak is.

Waardevolle objecten en structuren die samenhangen met de ruilverkaveling en landinrichting
Er wordt steeds meer onderzoek gedaan naar de kwaliteiten en de waarde van de 20e eeuwse landinrichtingen en ruilverkavelingen. In Drenthe zijn verschillende gebieden met zorg ingericht mèt inpassing van de bestaande landschappelijke kwaliteiten van het gebied, onder andere door landschapsarchitect Harry de Vroome (1920-2001). Het uitvoeren van analyserend onderzoek naar deze periode en de eventuele kwaliteiten ervan in de gemeente Borger-Odoorn is een aanbeve-

ling. Als deze periode beter in zicht komt, is het makkelijker om keuzes te maken ten aanzien van de tijdlagen en vervolgens het herstel of ontwikkeling van de verschillende cultuurlandschappen.

Inventarisatie reliëf
In de afgelopen 100 jaar is in een groot deel van de gemeente Borger-Odoorn het reliëf veranderd. De gebieden waar dit het minst ingrijpend is gebeurd zijn de heidegebieden en zandverstuivingen en bosgebieden die zijn ontstaan door opslag. In deze gebieden kunnen in het reliëf nog sporen waarneembaar zijn uit een periode met grote tijdsdiepte. Te denken valt aan elementen op het raakvlak van archeologie en de historische geografie, zoals karrensporen en celtic fields. Door middel van bestudering van het Actueel Hoogtebestand Nederland 2 (AHN2) kunnen deze elementen worden opgespoord.

Aanvullende typering en waardering van de dorpsuitbreidingen 1850-1965.
De dorpsuitbreidingen uit de periode 1850-1965 zijn vanwege hun ouderdom binnen de waardering een hoog-gemiddelde waarde gekregen. Hierbinnen is een selectie gemaakt van gebieden uit de periode 1945-1965 die vanwege hun historische (steden)bouwkundige kenmerken een hoge of zeer hoge waarde hebben. Voor de periode 1850-1945 zou een vergelijkbare historische (steden) bouwkundige selectie en waardering kunnen plaatsvinden. De aanzet voor hiervoor is al gegeven bij de inventarisatie van beeldbepalende panden uit deze periode.

Literatuur

Aalbersberg, G., 2011. *Gemeente Borger-Odoorn: een archeologische verwachtingen- en beleids-advieskaart.* RAAP rapport 2186. Weesp**.**

Baas, H. & N. Brand, 2011. 'We zijn als wetenschappelijke discipline onvolwassen gebleven'. Een interview met Jelle Vervloet naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar historische geografie van het Nederlandse landschap aan de Wageningen Universiteit.

Banga, F.B., 2004. *Nieuw-Buiner Glasindustrie.* Banga Book Productions, Groningen.

Bakermans, drs. M.M.G.J., et al, 1987. *Op weg met het verleden.* Cultuurhistorische kartering van Drenthe. Stichting Bodemkartering-Provinciaal Bestuur Drenthe, Assen.

Craandijk, J., 1880. *Wandelingen door Nederland met pen en potlood. Deel 5.* Kruseman & Tjeenk Willink, Haarlem.

Cultuurtechnische Dienst, 1961. *Rapport betreffende de ruilverkaveling van de gronden gelegen in de gemeente Borger, genaamd ruilverkaveling "Bronneger- en Buinervenen".* Utrecht.

Drents Plateau, 2008. *Westdorp: cultuurhistorisch basisonderzoek.*Assen.

Drents Plateau. *Inventarisatie Markegrenzen*. Assen.

Fisher, C. & A. Luinenburg, 2010. *Structuurvisie Borger-Odoorn.* Grontmij, Assen.

Gemeente Coevorden, 2012. *Het kapitaal van Coevorden: erfgoednota*. Coevorden.

Gerding, M.A.W., 1995. *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950*. Proefschrift, Landbouwuniversiteit Wageningen.

Grontmij, 2010. *Structuurvisie Borger-Odoorn*. Verbinding geeft perspectief.

Bouman, J., S. van Dijk, J. Grasman, M. van der Heide, S. Jager, J. Kruiger, A. Mars, W. Schutte & W. Vletter, 2009. *Cultuurhistorisch Kompas. Hoofdstructuur & beleidsvisie.* Provincie Drenthe, Assen.

Gras, H. 1997. *Rond Hunze en Hondsrug. Geschiedenis van Odoorn.* Gemeente Odoorn, Odoorn.

Hanskamp, B., 2012. *Bewogen ruimte. De ruimtelijke transformatie van Drenthe 1942-1970*. Gorcum b.v.

Hidding, M., J. Kolen & Th. Spek, 2001. *De biografie van het landschap. Ontwerp voor een interdisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis.* Essay NWO-Stimuleringsprogramma 'Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling'. Uitgave NWO. Den Haag.

Hoof, B.I. van, 2012. *Plangebied Havezateterrein te Westdorp, gemeente Borger-Odoorn; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek.* RAAP-notitie 4097. Weesp.

Jager, S.W.*,* 2008. *Celtic fields in Zuid-Drenthe: archeologisch vooronderzoek: een inventariserend bureauonderzoek.* RAAP-rapport 1731. Weesp.

Kamp, Tj, en J.T. Wierenga, 2000. *Oorlogssporen*: de jaren 1940-1945 in Borger en Odoorn. Den Haag.

Koch, I., 1989. *Landinrichting Odoorn: advies natuur, landschap en cultuurhistorie.* Utrecht:, Natuurwetenschappelijke Commissie van de Natuurbeschermingsraad.

Kamp, Tj. van de, J.T. Wieringa, 2000. Oorlogssporen. De jaren 1940-1945 in Borger en Odoorn. Uitgeverij Drenthe

Ootjes, R., 1994. *De geschiedenis van Borger*. Uitgeverij Boom, Meppel.

Provincie Drenthe, 2009. *Omgevingsvisie Drenthe*.

Sanden, W.A.B. & M.A.W Gerding, 2010. *Nieuwe Drentse Volksalmanak*. Van Gorcum, Assen.

Spek, Theo*,* 2004. *Het Drentse esdorpenlandschap: een historisch-geografische studie.* Utrecht**.**

Veldhuizen, A. van, 1933. *Op en om Adderhorst.* La Rivière & Voorhoeve, Zwolle.

Vries, de G.E., H.T. Waterbolk*,* 2005. *200 jaar Veenkoloniën van Borger en Odoorn.* Bedum**.**

Waterbolk, A., 1934. *Havelte, beschrijving van een interessante en typisch Drentse gemeente*. Assen.

Werkgroep Brinken, 1981. *Brinkenboek, een verkenning van de brinken in Drenthe.* Van Gorcum, Assen.

Werkgroep Geschiedenis Valthermond, 1992. *Historie uit de mond : tussen Oostermoerse en Zuidenveldse Venen*. Profiel, Bedum.

Wiersma, A., 2008. *Welstandsnota Borger-Odoorn*. BügelHajema Adviseurs, Assen.

Websites

www.cultureelerfgoed.nl
Monumentregister (informatie over rijksmonumenten) en database MIP-objecten.

www.drenthe.info/kaarten/website/geoportaal
Cultuurhistorie en archeologie september 2012.

www.drenthe.info/kaarten/website/geoportaal
Omgevingsvisie 2010.

www.hijenbrock.nl-beeldbank.org

www.natuurmonumenten.nl

www.nols-spoorwegmaatschappij.info

www.provincialemonumentendrenthe.nl
Informatie over provinciale monumenten.

www.watwaswaar.nl Chromotopografische Kaart des Rijks (bonneblaadjes), ca. 1910 en ca. 1935

www.watwaswaar.nl Kadastrale minuutplans, ca 1832.

www.watwaswaar.nl Topografische Kaart van Nederland, 1954-heden.

www.watwaswaar.nl Topografisch-Militaire Kaart 1850 in nettekening en steendruk.

Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen

Figuur 1.1 Ligging van de gemeente Borger-Odoorn; inzet: ligging in Nederland (ster).

Figuur 2.1 Zeer vroege planmatige woningbouw uit 1936 aan de Eikenlaan en het Noorderdiep in Nieuw-Buinen: 10 arbeiderswoningen voor de Borger Woningbouwvereniging naar ontwerp van Gemeentenwerken Borger. Foto: Marieke van der Heide, 5 februari 2013. (Figuur M1_MvdH.JPG)

Figuur 2.2 Deze dubbele woningen (“type E”) zijn tussen 1953-1955 in diverse dorpen in de voormalige gemeente Borger gebouwd voor de Borger Woningbouwvereniging. Het ontwerp is van de Winschoter architect H.T. Timmer, onder begeleiding van gemeentearchitect W.Prakken. Deze staan aan de Bergmans Beinsstraat in Borger. Foto: Marieke van der Heide, 17 januari 2009. (Figuur M2_MvdH.JPG)

Figuur 3.1 Historische landschapstypen in de gemeente Borger-Odoorn.

Figuur 3.2 De es van Westdorp. Foto: Steven van der Veen, 10 januari 2013 (IMG_7868)

Figuur 3.3 Beekdal van het Voorste Diep ten zuiden van de voormalige es van Borger. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013. (IMG_8425)

Figuur 3.4 Klein broekgebied langs de Hammeersweg ten zuidwesten van Odoorn. Foto: Steven van der Veen, 10 januari 2013. (IMG_7969)

Figuur 3.5 Blik op de Hunzelaagte ten noordoosten van Exloo. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013. (IMG_0338)

Figuur 3.6 Het huidige veenkoloniale landschap bij Nieuw-Buinen. Foto: Steven van der Veen, 10 januari 2013. (IMG_7830)

Figuur 3.7 Woonhuizen en boerderijen aan de Zuiderstraat in Buinerveen vanwaar in de 18e eeuw het achterliggende veengebied werd ontgonnen. Foto: Steven van der Veen, 10 januari 2013. (IMG_7813)

Figuur 3.8 Restant van oude bos ten noordwesten van Valthe. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013. (IMG_8336)

Figuur 3.9 Boswachterij Odoorn: grootschalige bosaanplant uit de eerste helft van de 20e eeuw. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013. (IMG_8381)

Figuur 3.10 Rationele landbouwontginning ten zuiden van Ees. Perceelsrandbeplanting ontbreekt vrijwel geheel in dit landschapstype. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013. (IMG_8389)

Figuur 3.11 Het met heide begroeide Drouwenerzand ten noord-oosten van Drouwen. Foto: Steven van der Veen,18 april 2013. (IMG_8450)

Figuur 3.12 Verspreid liggende bebouwing in de historische kern van Valthe. Foto: Steven van der Veen,18 april 2013. (IMG_8315)

Figuur 3.13 Bebouwing aan de binnenzijde van het dubbel lintdorp Nieuw-Buinen. Foto: Steven van der Veen, 10 januari 2013. (IMG_7819)

Figuur 3.14 Bijna alle hoofdontginningskanalen zijn in de 20e eeuw gedicht. Alleen in Valthermond is nog stuk kanaal aanwezig aan het Zuiderdiep. Foto: Marieke van der Heide, 5 januari 2013. (Figuur M3_MvdH.JPG)

Figuur 4.1 Boerderij aan het Noorderdiep 498 in Valthermond. Foto: Marieke van der Heide, 5 januari 2013. (Figuur M4_MvdH.JPG)
Figuur 4.2 Uitbreidingsplan Valthe (herziening), Dienst Gemeente werken, 1963. Foto: Marieke van der Heide, Bouwarchief gemeente Borger-Odoorn, april 2013. (Figuur M5_MvdH.JPG)
Figuur 4.3 Doorgaande 19e-eeuwse en vroeg 20e-eeuwse (spoor)wegen waaraan zich lintbebouwing heeft ontwikkeld.
Figuur 4.4 Boerderij aan de Dorpsstraat in Ees uit 1953. Gebouwd in opdracht van het Bouwbureau voor de Landbouw voor de familie Kinds. Het ontwerp is van de architect E. Kiestra. Foto: Marieke van der Heide, februari 2010. (Figuur M6_MvdH.JPG)
Figuur 4.5 Uitbreidingsplan van Exloo uit 1952 naar ontwerp van de Provinciale Planologische Dienst (PPD). (Figuur M7_MvdH.JPG)

Figuur 5.1 Het Eppiesbergje aan de prehistorische route ten noorden van Valthe. In 1937 deed Van Giffen onderzoek naar deze grafheuvel uit het Laat-Neolithicum. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013. (IMG_8344)
Figuur 5.2 Hunebedden bij Bronneger. Foto Marieke van der Heide, 5 februari 2013. (Figuur M8_MvdH.JPG)
Figuur 5.3 Ten zuiden van station Buinen had de spoorlijn Zwolle-Stadskanaal een aftakking naar een spoordok op de kop van het Zuiderhoofddiep. Dit spoordok werd in 1977 gedempt en in 2005 opnieuw uitgegraven. Foto: Marjo Montforts, mei 2011. (Spoordok Buinen_MM052011)
Figuur 5.4 Het voormalige spoorwegtracé van de NOLS is op veel plaatsen nog zeer goed zichtbaar in het landschap. Onder andere hier ten noorden van Buinen, waar op de plek van de spoorlijn een fietsroute is aangelegd. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013. (IMG_8436)
Figuur 5.5 De spoorlijn van de S.T.A.R. ter hoogte van Drouwenermond. Foto: Marieke van der Heide, 5 januari 2013. (Figuur M9_MvdH.JPG)
Figuur 5.6 Het opgaand groen en de terug liggende bebouwing langs de Hoofdstraat in Exloo zijn een restant van de oorspronkelijke brink. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013. (IMG_8458)
Figuur 5.7 De boswachterswoning aan de Boswachter Meelkerlaan. Foto: Steven van der Veen, 18 april 2013. (IMG_8373)
Figuur 5.8 Grootschalige bosaanplant in de eerste helft van de 20e eeuw.
Figuur 5.9 Vroege ruilverkavelingen en landinrichtingsprojecten in de gemeente Borger-Odoorn.

Figuur 6.1 In de gemeente Borger-Odoorn zijn 11 waardevolle ensembles onderscheiden.
Figuur 6.2 Boerderij uit 1868 staat aan de Hoofdstraat 17 in Drouwen. Foto: Marieke van der Heide, 5 januari 2013.

Figuur 6.3 Solitaire schuur met Art-Deco elementen aan het Zuiderdiep 341 in 2e Exloërmond. Foto: Marieke van der Heide, 5 januari 2013.
Figuur 6.4 De samenhang tussen boerderij en erf is op sommige plaatsen nog goed herkenbaar. Boerderij Zuiderdiep 100 uit ca. 1935 met bomen. Foto: Marieke van der Heide, 5 januari 2013.

Tabel 1. De onderscheiden landschaps- en dorpstypen met subtypen.
Tabel 2. Waardering gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie.
Tabel 3. Waardering gaafheid van de fysiognomie ten opzichte van de historische situatie omstreek 1850.
Tabel 4. Scores en klassen van de waardering.
Tabel 5. Waardering van de historische bouwkunst.

Bijlage 1. Lijst van rijksmonumenten
Bijlage 2. Lijst van provinciale monumenten
Bijlage 3. Lijst van beeldbepalende bouwkunst

Kaartbijlage 1. Historisch cultuurlandschap en landschapselementen
Kaartbijlage 2. Historische bouwkunst en stedenbouw
Kaartbijlage 3. Waardering van cultuurhistorische landschappen, historische bouwkunst en stedenbouw.

Kaartenboek kernen Cultuurhistorisch landschap, landschapselementen en historische bouwkunst en stedenbouw van gemeente Borger-Odoorn

Bijlage 1. Lijst van rijksmonumenten

rijksmo-numentnr	straat	postcode	huis-nr	situe-ring	locatie	plaatsnaam	subomschrijving
452870	N.v.t.	7873 ZA	0		Valtherbosch	Odoorn	hunebed
38623	Schoolstraat	7872 PC	20			Valthe	boerderij
31221	Valtherweg	7873 AA	1			Odoorn	kerk en kerkonderdeel
31219	Eendenkuil	7873 BM	1			Odoorn	boerderij
510997	Noorderdiep	7876 CC	57			Valthermond	boerderij
511002	Borgerderweg	7873 TD	40			Odoorn	woonhuis
510995	Zuiderdiep	7876 AP	279			Valthermond	boerderij
31223	Zuiderhoofdstraat	7875 BX	6			Exloo	boerderij
31222	Schoolstraat	7875 AG	1			Exloo	boerderij
511001	Hoofdstraat	7875 AA	29			Exloo	boerderij
467493	N.v.t.	7873 ZA	0		Exloerbos, Bodenpad	Odoorn	hunebed
9902	Borgerderstraat	9534 PA	1			Westdorp	boerderij
510999	Kavelingen	7876 TE	33			Valthermond	boerderij
510993	Zuiderdiep	9571 BK	190			Tweede Exloërmond	boerderij
510994	Zuiderdiep	9571 BL	192			Tweede Exloërmond	woonhuis
510998	Kerklaan	9564 PA	23			Zandberg	kerk en kerkonderdeel
9897	Hoofdstraat	9531 AG	34			Borger	kerk en kerkonderdeel
9898	Hoofdstraat	9531 AG	34			Borger	kerk en kerkonderdeel
9901	Hoofdstraat	9531 AG	34			Borger	begraafplaats en -onderdl
508374	Hoofdstraat	9531 AA	19			Borger	woonhuis
464166	N.v.t.	9530 AA	0		Buinen, Buinerstraat	Borger	hunebed
9899	Hunebedstraat	9531 JV	2	Bij		Borger	boerderij
421090	N.v.t.	9530 AA	0		Hunebedstraat	Borger	hunebed
521455	Bronnegerstraat	9531 TG	12			Borger	gerechtsgebouw
511000	Zuiderdiep	9571 BX	385			Tweede Exloërmond	boerderij
467484	N.v.t.	9520 AA	0		Drouwenerveld	Drouwen	hunebed
464156	N.v.t.	9520 AA	0		Zuider esch, Popdilweg	Bronneger	hunebed
467478	N.v.t.	9520 AA	0		Zuideresch, Popdilweg	Bronneger	hunebed
464145	N.v.t.	9520 AA	0		Marel esch	Drouwen	hunebed
468533	Kerklaan	9521 CB	1			Nieuw-Buinen	kerk en kerkonderdeel
508376	Zuiderdiep	9521 AW	140			Nieuw-Buinen	woonhuis
508375	Noorderdiep	9521 BC	115			Nieuw-Buinen	boerderij
527745	Zuierdiep 22	7876 AA	22			Valthermond	winkel

Bijlage 2. Lijst van provinciale monumenten

provinciaal monumentnr	adres	postcode	plaatsnaam	omschrijving
PM1-0010	Schaapskuilweg 2	7872PG	Valthe	Hallenhuisboerderij
PM1-0005	Zuiderdiep 50	9521AT	Nieuw Buinen	Dwarshuisboerderij
PM1-0008	Zuiderdiep 291	9571BS	Tweede Exloermond	Dwarshuisboerderij
PM1-0021	Dorpsstraat 17	9527TB	Bronneger	Dwarshuisboerderij
PM1-0030	Hoofdstraat 86	9528PH	Buinen	Krimpenboerderij
PM1-0032	Zuiderdiep 43	9571BC	Tweede Exloermond	Villaboerderij
PM1-0033	Exloerkijl Zuid 69	9571AD	Tweede Exloermond	Villaboerderij
PM1-0037	Zuiderdiep 493	7876BD	Valthermond	Burgerwoning
PM1-0036	Zuiderdiep 492	7876BD	Valthermond	Burgerwoning
PM1-0090	Noorderdiep 542	9521BS	Nieuw Buinen	Kliphuis supermarkt
PM1-0097	Zuiderdiep 505	7876BE	Valthermond	Kerk
PM1-0098	Zuiderdiep 123	9571BG	Tweede Exloermond	Gereformeerde kerk
PM1-0115	Stationsstraat 1	7872RD	Valthe	Halteplaats
PM1-0112			Buinen	Transformatorhuisje
PM1-0121			Bronneger	Brug
PM1-0024	Zuiderdiep 309	7876AR	Valthermond	Krimpenboerderij
PM1-0114	Hoofdstraat 4	7875AC	Exloo	Wapen van Exloo
PM2-0244	Zuiderdiep 527	7876BG	Valthermond	Boerderij
PM2-0277	Zuiderdiep 65	9571BC	Tweede Exloermond	Groenekruisgebouw
PM2-0277a	Zuiderdiep 65a	9571BC	Tweede Exloermond	Brandweergarage
PM2-0295	Eeserstraat 33	9531CL	Borger	Burgerwoning

Bijlage 3. Beeldbepalende bouwkunst

Beeldbepalende panden 1850-1940 (MIP)

id	MIP-code	plaatsnaam	straat	postcode	huisnr even	huisnr oneven	oorspronkelijke functie
1	MIPobj71952	Exloo	Hoofdstraat	7875 AA	41		winkel; woning
2	MIPobj71953	Exloo	Hoofdstraat	7875 AA	33	35-39	boerderij complex
3	MIPobj71954	Exloo	Hoofdstraat	7875 AC	34		woning
4	MIPobj71955	Exloo	Polweg	7875 CG	6		boerderij
5	MIPobj71956	Exloo	Polweg	7875 CG	1		boerderij
6	MIPobj71957	Exloo	Hoofdstraat	7875 AD	46		boerderij
7	MIPobj71958	Exloo	Hoofdstraat	7875 AD	55	57	boerderij
8	MIPobj71959	Exloo	Hoofdstraat	7875 AB	63		woning
9	MIPobj71960	Exloo	Hoofdstraat	7875 AE	72		woning; kantoor
10	MIPobj71961	Exloo	Boslaan	7875 AR	2		woning
11	MIPobj71962	Exloo	Boslaan	7875 AR	3		woning
12	MIPobj71963	Exloo	Boslaan	7875 AR	6		boerderij
13	MIPobj71964	Exloo	Hoofdstraat	7875 AD	70		boerderij
14	MIPobj71965	Exloo	Schoolstraat	7875 AG	12		molenaarswoning
15	MIPobj71966	Exloo	Zuiderhoofdstraat	7875 BW	17		boerderij
16	MIPobj71967	Exloo	Zuiderhoofdstraat	7875 BX	12		woning
17	MIPobj71968	Exloo	Zuiderhoofdstraat	7875 BW	19		woning
18	MIPobj71969	Exloo	Zuiderhoofdstraat	7875 BX	14		woning
19	MIPobj71970	Exloo	Zuiderhoofdstraat	7875 BX	20		boerderij
20	MIPobj73667	Borger	Strengenweg	9531 TE	1		boerderij
21	MIPobj73668	Borger		9531	Ong.		schutsluis
22	MIPobj73669	Borger	Marslandenweg	9531	Ong.		joodse begraafplaats
23	MIPobj73670	Borger	Hoofdstraat	9531 AB	35		woning
24	MIPobj73671	Borger	Hoofdstraat	9531 AA	19		woning
25	MIPobj73672	Borger	Hoofdstraat	9531 AE	18		woning; horeca
26	MIPobj73673	Borger	Hoofdstraat	9531 AA	7		boerderij
27	MIPobj73674	Borger	Drouwenerstraat	9531 JZ	2		woning
28	MIPobj73675	Borger	Hunebedstraat	9531 JV	14		mogelijk smederij
29	MIPobj73676	Borger	Hunebedstraat	9531 JT	9		boerderij
30	MIPobj73677	Borger	Ambachtstraat	9531 JP	19		smederij
31	MIPobj73678	Borger	Koesteeg	9531 JG	12		boerderij
32	MIPobj73679	Borger	Koesteeg	9531 JG	1		boerderij
33	MIPobj73680	Borger	Kruisstraat	9531 JE	3		boerderij
34	MIPobj73681	Borger	Kruisstraat	9531 JE	6		horeca
35	MIPobj73682	Borger	Eeserstraat	9531 CM	2		winkel; woonhuis
36	MIPobj73683	Borger	Eeserstraat	9531 CL	3	5-9	woningen
37	MIPobj73684	Borger	Eeserstraat	9531 CM	6	8	woningen

id	MIP-code	plaatsnaam	straat	postcode	huisnr even	huisnr oneven	oorspronkelijke functie
38	MIPobj73685	Borger	Hoofdstraat	9531 AJ	78	80-84	woningen
39	MIPobj73686	Borger	Hoofdstraat	9531 AJ	76		woning; werkplaats
40	MIPobj73687	Borger	Hoofdstraat	9531 AJ	62		onderwijzerswoning
41	MIPobj73688	Borger	Hoofdstraat	9531 AH	52		woning
42	MIPobj73700	Bronneger		9527	Ong.		brug
43	MIPobj73701	Bronneger	Dorpsstraat	9527 TB	17		boerderij
44	MIPobj73702	Bronneger	Dorpsstraat	9527 TB	15		boerderij
45	MIPobj73703	Bronneger	Dorpsstraat	9527 TC	12		boerderij
46	MIPobj73704	Buinen	Hoofdstraat	9528 PA	1		boerderij
47	MIPobj73705	Buinen	Hoofdstraat	9528 PA	21		woning; werkplaats
48	MIPobj73706	Buinen	Hoofdstraat	9528 PG	50		boerderij
49	MIPobj73707	Buinen	Hoofdstraat	9528 PB	53		boerderij
50	MIPobj73708	Buinen	Hoofdstraat	9528 PH	76		woning
51	MIPobj73709	Buinen	Hoofdstraat	9528 PC	57		boerderij
52	MIPobj73710	Buinen	Hoofdstraat	9528 PH	82		woning
53	MIPobj73711	Buinen	Hoofdstraat	9528	Ong.		transformatorhuis
54	MIPobj73712	Buinen	Hoofdstraat	9528 PH	86		boerderij
55	MIPobj73713	Buinen	Hoofdstraat	9528 PH	84		boerderij
56	MIPobj73714	Buinen	Stationsstraat	9528 PL	1		woning; winkel
57	MIPobj73715	Buinen	Lindenlaan	9528 RH	1		boerderij
58	MIPobj73716	Buinen	Lindenlaan	9528 RJ	4		boerderij
59	MIPobj73717	Buinen	Exloerweg	9528 RL	5		boerderij
60	MIPobj74124	Drouwenermond	Zuiderdiep	9523 TG	48		boerderij
61	MIPobj74125	Drouwenermond	Zuiderdiep	9523 TC	109		woning
62	MIPobj74126	Drouwenermond	Zuiderdiep	9523 TG	38		boerderij
63	MIPobj74127	Drouwenermond	Zuiderdiep	9523 TB	75		transformatorhuis
64	MIPobj74128	Drouwenermond	Zuiderdiep	9523 TA	33		boerderij
65	MIPobj74129	Drouwenermond	Zuiderdiep	9523 TH	60		boerderij
66	MIPobj74130	Drouwenermond	Zuiderdiep	9523	Ong.		transformatorhuis
67	MIPobj74131	Drouwen	Hoofdstraat	9533 PK	30		woning; smederij
68	MIPobj74132	Drouwen	Hoofdstraat	9533 PJ	29		boerderij
69	MIPobj74133	Drouwen	Stobbenweg	9533 TA	2		boerderij
70	MIPobj74134	Drouwen	Hoofdstraat	9533 PK	2		transformatorhuis
71	MIPobj74135	Drouwen	Hoofdstraat	9533 PJ	11		boerderij
72	MIPobj74136	Drouwen	Hoofdstraat	9533 PJ	17		boerderij
73	MIPobj74137	Drouwenerveen	Hoofdstraat	9525 TD	43		horeca
74	MIPobj74138	Drouwenerveen	Hoofdstraat	9525 TD	31		woning
75	MIPobj74139	Drouwenerveen	Hoofdstraat	9525 TD	19		woning; winkel
76	MIPobj74140	Drouwenerveen	Noorderstraat	9525 TB	16		boerderij
77	MIPobj74141	Drouwenerveen	Noorderstraat	9525 TB	6		boerderij

id	MIP-code	plaatsnaam	straat	postcode	huisnr even	huisnr oneven	oorspronkelijke functie
78	MIPobj74143	Drouwenerveen	Hoofdstraat	9525 TD	34		nh kerk
79	MIPobj74144	Drouwenerveen	Hoofdstraat	9525 TE	20		woning
80	MIPobj74145	Drouwenerveen	Zuideind	9525 TJ	33		boerderij
81	MIPobj74254	Eerste Exloermond	Eerste Exloermond	9573 PB	35		boerderij
82	MIPobj74255	Eerste Exloermond	Eerste Exloermond	9573 PD	74		woning; smederij
83	MIPobj74256	Eerste Exloermond	Eerste Exloermond	9573 PH	140		woning
84	MIPobj74257	Eerste Exloermond	Eerste Exloermond	9573 PH	133		boerderij
85	MIPobj74258	Eerste Exloermond	Eerste Exloermond	9573 PH	132		woning
86	MIPobj74259	Eerste Exloermond	Eerste Exloermond	9573 PG	123		boerderij
87	MIPobj74261	Eerste Exloermond	Eerste Exloermond	9573 PE	99	99	school
88	MIPobj74262	Eesergroen	Schoonloerstraat	9534	Ong.		brug
89	MIPobj74263	Eesergroen	Dorpsstraat	9537 TC	26		boerderij
90	MIPobj74319	Ees	Borgerderstraat	9536 PA	2		boerderij
91	MIPobj74320	Ees	Dorpsstraat	9536	Ong.		transformatorhuis
92	MIPobj74321	Ees	Dorpsstraat	9536 PB	15		boerderij
93	MIPobj74322	Eeserveen	Brammershoopstraat	7858 TC	14		woning
94	MIPobj74323	Eeserveen	Brammershoopstraat	7858 TC	16		openbare school
95	MIPobj74324	Eeserveen	Kanaalstraat	7858	Ong.		schutsluis
96	MIPobj74325	Eeserveen	Kanaalstraat	7858 TE	3		sluiswachterwoning
97	MIPobj74326	Eeserveen	Kanaalstraat	7858 TE	6		boerderij
98	MIPobj74569	Exloo	Buinerweg	7875 TC	4	6	station
99	MIPobj74570	Odoorn	Hoofdstraat	7875 AA	9		woning
100	MIPobj74571	Exloo	Hoofdstraat	7875 AA	13		winkel; woning
101	MIPobj74572	Exloo	Hoofdstraat	7875 AA	29	31	boerderij
102	MIPobj74573	Exloo	Hoofdstraat	7875 AC	30		boerderij
103	MIPobj75063	Klijndijk	Hoofdweg	7871 TB	20		boerderij
104	MIPobj75700	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521 AV	64		boerderij
105	MIPobj75702	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521 AJ	327		mogelijk tolhuis
106	MIPobj75703	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521 AJ	345		geref kerk
107	MIPobj75705	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521 AK	389		woning;winkel
108	MIPobj75707	Nieuw Buinen	Kerklaan	9521 CB	1		n.h. kerk
109	MIPobj75708	Nieuw Buinen	Kerklaan	9521	Ong.		begraafplaats; toegangshek
110	MIPobj75709	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521 AV	Ong.		schutsluis
111	MIPobj75710	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9421 AW	120		boerderij
112	MIPobj75712	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521 AW	140		woning
113	MIPobj75713	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521 AX	152		boerderij
114	MIPobj75715	Nieuw Buinen	Dwarsdiep	9521 CH	16		winkel; woning
115	MIPobj75716	Nieuw Buinen	Dwarsdiep	9521 CH	17		winkel; woning
116	MIPobj75718	Nieuw Buinen	Noorderdiep	9521 BC	115		boerderij
117	MIPobj75719	Nieuw Buinen	Noorderdiep	9521 BP	416		smederij

id	MIP-code	plaatsnaam	straat	postcode	huisnr even	huisnr oneven	oorspronkelijke functie
118	MIPobj75720	Nieuw Buinen	Noorderdiep	9521 BC	382		school
119	MIPobj75721	Nieuw Buinen	Noorderdiep	9521 BC	103	105	boerderij
120	MIPobj75722	Nieuw Buinen	Noorderdiep	9521 BM	358		woning
121	MIPobj75723	Nieuw Buinen	Noorderdiep	9521 BM	358		woning
122	MIPobj75724	Nieuw Buinen	Noorderdiep	9521 BB	53		boerderij
123	MIPobj75725	Nieuw Buinen	Noorderdiep	9521 BB	81		boerderij
124	MIPobj75726	Nieuw Buinen	Noorderdiep	9521 BB	77		boerderij
125	MIPobj75727	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521 AA	7		kerk
126	MIPobj75728	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521 AT	10		boerderij
127	MIPobj75729	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521 AT	12		boerderij
128	MIPobj75730	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521 AB	63		woning
129	MIPobj75731	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521 AT	16		boerderij
130	MIPobj75732	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521 AC	115		woning
131	MIPobj75733	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521 AC	143		vermoedelijk directiewoning
132	MIPobj75734	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521	Ong.		aardappelmeelfabriek
133	MIPobj75736	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521 AE	205		transformatorhuis
134	MIPobj75737	Nieuw Buinen	Zuiderdiep	9521 AT	50		boerderij
135	MIPobj75738	Nieuw Buinen	Noorderdiep	9521 BA	39		boerderij
136	MIPobj75739	Nieuw Buinen	Noorderdiep	9521 BA	7		boerderij
137	MIPobj75740	Nieuw Buinen	Noorderdiep	9521 BA	5		boerderij
138	MIPobj75951	Odoorn	Valtherweg	7873 AA	3		winkel; woning
139	MIPobj75952	Odoorn	Valtherweg	7873 AB	8		woning; winkel
140	MIPobj75953	Odoorn	Valtherweg	7873 AB	10		boerderij
141	MIPobj75954	Odoorn	Valtherweg	7873 AB	14		woning
142	MIPobj75955	Odoorn	Valtherweg	7873 AA	11		korenmalerij
143	MIPobj75956	Odoorn	Hoofdstraat	7873 BB	1		mogelijk pastorie
144	MIPobj75957	Odoorn	Hoofdstraat	7873 BC	8		woning; winkel ?
145	MIPobj75958	Odoorn	Exloerweg	7873 BW	5		wagenmakerij
146	MIPobj75959	Odoorn	Exloerweg	7873 BW	7		woning
147	MIPobj75960	Odoorn	Hoofdstraat	7873 BC	2		woning; keuterij
148	MIPobj75961	Odoorn	Exloerweg	7873 BW	1		woning; winkel
149	MIPobj75962	Odoorn	Hoofdstraat	7873 TA	27		armenhuis
150	MIPobj75963	Odoorn	Hoofdstraat	7873 BC	28		woning
151	MIPobj75964	Odoorn	Valtherweg	7873 AA	1		n.h. kerk
152	MIPobj75965	Odoorn	Valtherweg	7873	Ong.		transformatorhuis
153	MIPobj75966	Odoorn	Hoofdstraat	7873 TA	25		boerderij
154	MIPobj75967	Odoorn	Hoofdstraat	7873 TA	19		boerderij
155	MIPobj75968	Odoorn	Hoofdstraat	7873 TB	34		boerderij
156	MIPobj75969	Odoorn	Hoofdstraat	7873 TB	32		woning
157	MIPobj75970	Odoornerveen	Noordzijde	7874 TH	11		boerderij

id	MIP-code	plaatsnaam	straat	postcode	huisnr even	huisnr oneven	oorspronkelijke functie
158	MIPobj75971	Odoornerveen	Zijtak	7874 TP	26		boerderij
159	MIPobj75972	Odoornerveen	Zijtak	7874 TP	20		onderwijzerswoning
160	MIPobj76600	Exloerkijl	Exloerkijl Zuid	9571 AG	120		boerderij
161	MIPobj76601	Exloerkijl	Exloerkijl Zuid	9571 AE	102		boerderij
162	MIPobj76602	Exloerkijl	Exloerkijl Zuid	9571 AD	81		boerderij
163	MIPobj76603	Tweede Exloermond	Tuinbouwstraat	9571 TA	1		boerderij
164	MIPobj76604	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BP	157		boerderij
165	MIPobj76605	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BH	144		boerderij
166	MIPobj76606	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BE	95		boerderij
167	MIPobj76607	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BD	75		boerderij
168	MIPobj76608	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BC	43		boerderij
169	MIPobj76609	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BB	41		boerderij
170	MIPobj76610	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BB	38		boerderij
171	MIPobj76611	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BA	38		boerderij
172	MIPobj76612	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BH	150		n.h. kerk
173	MIPobj76613	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BJ	151		pastorie
174	MIPobj76614	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BH	136		woningen
175	MIPobj76615	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BH	137		woningen
176	MIPobj76616	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BG	123		geref kerk
177	MIPobj76617	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BG	124		pastorie
178	MIPobj76618	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BG	125		woning
179	MIPobj76619	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BE	92		woning
180	MIPobj76620	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BD	85		bapt. kerk
181	MIPobj76621	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BT	327		boerderij
182	MIPobj76622	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BT	314		boerderij
183	MIPobj76623	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BS	291		boerderij
184	MIPobj76624	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BR	286		woning
185	MIPobj76625	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BR	278		boerderij
186	MIPobj76626	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BR	272		boerderij
187	MIPobj76627	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BP	252		woning
188	MIPobj76628	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BN	250		woning
189	MIPobj76629	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BL	191		boerderij
190	MIPobj76630	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BK	190		boerderij
191	MIPobj76631	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571	Ong.		transformatorhuis
192	MIPobj76632	Tweede Exloermond	Zuiderdiep	9571 BX	385		boerderij
193	MIPobj76658	Valthermond	Noorderdiep	7876 EA	474		brugwachterwoning
194	MIPobj76659	Valthe	Exloerweg	7872 RL	37		boerderij
195	MIPobj76660	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AC	51		kerk
196	MIPobj76661	Valthe	Vlintweg	7872 RH	40		woning
197	MIPobj76662	Valthe	Stationsstraat	7872 RD	1		station

id	MIP-code	plaatsnaam	straat	postcode	huisnr even	huisnr oneven	oorspronkelijke functie
198	MIPobj76663	Valthe	Odoornerweg	7872 PA	2		boerderij
199	MIPobj76664	Valthe	Odoornerweg	7872 PA	4		woning
200	MIPobj76665	Valthe	Hoofdstraat	7872 PL	86		school
201	MIPobj76666	Valthe	Hoofdstraat	7872 PJ	57		n.h. kerk
202	MIPobj76667	Valthe	Hoofdstraat	7872 PL	50		woning;horeca
203	MIPobj76668	Valthe	Hoofdstraat	7872 PK	10		boerderij
204	MIPobj76669	Valthe	Schaapskuilweg	7872 PG	2		boerderij
205	MIPobj76670	Valthermond	Kavelingen	7876 TE	28		woning
206	MIPobj76671	Valthermond	Kavelingen	7876 TE	42		boerderij
207	MIPobj76672	Valthermond	Kavelingen	7876 TE	33		boerderij
208	MIPobj76673	Valthermond	Kavelingen	7876	Ong.		gemaal
209	MIPobj76674	Zandberg	Kerklaan	9564 PA	23		r.k. kerk
210	MIPobj76675	Zandberg	Kerklaan	9564 PA	25		pastorie
211	MIPobj76676	Tweede Valthermond	Valthermussel	7877 TA	15		boerderij
212	MIPobj76677	Valthermond	Noorderdiep	7876 EH	592		boerderij
213	MIPobj76678	Valthermond	Kavelingen	7876 TE	25		woning
214	MIPobj76679	Valthermond	Noorderdiep	7876 BE	503		boerderij
215	MIPobj76680	Valthermond	Noorderdiep	7876 BD	497		boerderij
216	MIPobj76681	Valthermond	Noorderdiep	7876 CJ	188		boerderij
217	MIPobj76682	Valthermond	Noorderdiep	7876 EH	596		woning
218	MIPobj76683	Valthermond	Noorderdiep	7876 EH	590		mogelijk onderwijzerswoning
219	MIPobj76684	Valthermond	Noorderdiep	7876 BJ	589		school
220	MIPobj76685	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AS	333		kerk
221	MIPobj76686	Valthermond	Doorsnee	7876 HD	1		brugwachterwoning
222	MIPobj76687	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AV	374		woning
223	MIPobj76688	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AV	392		school
224	MIPobj76689	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AW	393		woning
225	MIPobj76690	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AW	394		woning
226	MIPobj76691	Valthermond	Zuiderdiep	7876 BB	442		woning
227	MIPobj76692	Valthermond	Zuiderdiep	7876 BB	447		boerderij
228	MIPobj76693	Valthermond	Zuiderdiep	7876 BB	450		woning
229	MIPobj76694	Valthermond	Zuiderdiep	7876 BB	449		woning
230	MIPobj76695	Valthermond	Zuiderdiep	7876 BC	458		woning
231	MIPobj76696	Valthermond	Zuiderdiep	7876 BD	492		woning
232	MIPobj76697	Valthermond	Zuiderdiep	7876 BD	493		woning
233	MIPobj76698	Valthermond	12e Laan	7876 HK	2		pakhuis
234	MIPobj76699	Valthermond	Zuiderdiep	7876 BE	504		boerderij
235	MIPobj76700	Valthermond	Zuiderdiep	7876 BE	505		nh kerk
236	MIPobj76701	Valthermond	Zuiderdiep	7876	Ong.		schutsluis
237	MIPobj76702	Valthermond	Zuiderdiep	7876 BG	524		woning

id	MIP-code	plaatsnaam	straat	postcode	huisnr even	huisnr oneven	oorspronkelijke functie
238	MIPobj76703	Valthermond	Zuiderdiep	7876 BG	529		woning
239	MIPobj76705	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AB	38		smederij; winkel
240	MIPobj76706	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AD	71		school
241	MIPobj76707	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AG	125		winkel (meubeltoonzaal)
242	MIPobj76708	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AG	121		woning
243	MIPobj76709	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AH	150		boerderij; horeca
244	MIPobj76710	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AR	315		chr.geref. kerk
245	MIPobj76711	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AC	64		boerderij
246	MIPobj76712	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AE	100		boerderij
247	MIPobj76713	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AG	126		boerderij
248	MIPobj76714	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AH	153		boerderij
249	MIPobj76715	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AK	188		boerderij
250	MIPobj76716	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AN	261		boerderij
251	MIPobj76717	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AP	279		boerderij
252	MIPobj76718	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AR	309		boerderij
253	MIPobj76719	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AR	310		boerderij
254	MIPobj76720	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AS	324		boerderij
255	MIPobj76721	Tweede Valthermond	Tweede Valthermond	7877 TB	4		school; onderwijzerswoning
256	MIPobj76722	Tweede Valthermond	Tweede Valthermond	7877 TB	5		tolhuis
257	MIPobj76723	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AL	227		woning
258	MIPobj76724	Valthermond	Zuiderdiep	7876 AT	366		boerderij
259	MIPobj76725	Valthermond	Zuiderdiep	7876 BB	445		boerderij
260	MIPobj76726	Valthermond	Zuiderdiep	7876 BC	456		boerderij
261	MIPobj76727	Valthermond	Zuiderdiep	7876 BG	526		boerderij
262	MIPobj76728	Valthermond	Zuiderdiep	7876 BG	543		boerderij
263	MIPobj77060	Westdorp	Borgerderstraat	9534 PA	1		boerderij

Beeldbepalende panden 1940-1970 (provinciale inventarisatie)

ID	plaatsnaam	straat	postcode	huisnr	oorspronkelijke functie
1	Valthermond	Wilhelminalaan	7876HA	2	houten sportzaaltje
2	Ees	Dorpsstraat	9536PD	8	boerderij
3	Valthermond	Zuiderdiep	7876AG	126	boerderij
4	Valthermond	Gildeweg	7876HP	2	school
5	Valthermond	Valtherblokken-zui	7876TC	40	kweekinstituut voor aardappelrassen
6	Valthermond	12e Laan	7876HK	2	silo
7	Valthermond	Noorderdiep	7876ED	536	boerderij en schuur
8	Valthermond	Vrijheidslaan	7876GK	4	boerderij en schuur
9	Valthermond	Zuiderdiep	7876AJ	167	boerderij
10	Drouwernerveen	Noorderstraat	9525TC	46	hereboerderij
11	Borger	Hoofdstraat	7875AA	0	kerk en pastorie
12	Tweede Exloermond	Schoolstraat	9571CB	27	school
13	Borger	Hoofdstraat	9531AH	56	school
14	Borger	Schultestraat	9531GS	4	school
15	Borger	Harm Tiesingstraat	9531CB	23	politiebureau
16	Borger	Fabrieksstraat	7875AL	28	vrm zuivelfabriek
17	Borger	Burg. Beinsstraat	9531JM	6	arbeiderswoningen
18	Borger	Burg. Beinsstraat	9531JM	8	arbeiderswoningen
19	Borger	Burg. Beinsstraat	9531JM	10	arbeiderswoningen
20	Borger	Burg. Beinsstraat	9531JM	12	arbeiderswoningen
21	Borger	Harm Tiesingstrsaa	9531CC	2	arbeiderswoningen
22	Borger	Harm Tiesingstrsaa	9531CC	4	arbeiderswoningen
23	Borger	Harm Tiesingstrsaa	9531CC	6	arbeiderswoningen
24	Borger	Harm Tiesingstrsaa	9531CC	8	arbeiderswoningen
25	Borger	Harm Tiesingstrsaa	9531CC	10	arbeiderswoningen
26	Borger	Harm Tiesingstrsaa	9531CC	12	arbeiderswoningen
27	Nieuw-Buinen	Beukenlaan	9521EA	1	arbeiderswoningen
28	Nieuw-Buinen	Beukenlaan	9521EA	3	arbeiderswoningen
29	Nieuw-Buinen	Beukenlaan	9521EA	5	arbeiderswoningen
30	Nieuw-Buinen	Beukenlaan	9521EA	7	arbeiderswoningen
31	Drouwernemond	Zuiderdiep	9523TB	47	arbeiderswoningen
32	Drouwernemond	Zuiderdiep	9523TB	49	arbeiderswoningen
33	Drouwernemond	Zuiderdiep	9523TB	51	arbeiderswoningen
34	Drouwernemond	Zuiderdiep	9523TB	53	arbeiderswoningen
35	Borger	Julianastraat	9531CE	7	dubbele middenstandswoning

ID	plaatsnaam	straat	postcode	huisnr	oorspronkelijke functie
36	Valthermond	Zuiderdiep	7876BB	0	woonhuis
37	Nieuw-Buinen	Zuiderdiep	9521AA	3	openbare lagere school
38	Tweede Exloërmond	Exloërkijl Zuid	9571AC	38	buurthuis
39	Tweede Exloërmond	Kijlstraat	9571AL	1	arbeiderswoningen
40	Tweede Exloërmond	Kijlstraat	9571AL	2	arbeiderswoningen
41	Tweede Exloërmond	Kijlstraat	9571AL	3	arbeiderswoningen
42	Tweede Exloërmond	Kijlstraat	9571AL	4	arbeiderswoningen
43	Tweede Exloërmond	Kijlstraat	9571AL	5	arbeiderswoningen
44	Tweede Exloërmond	Kijlstraat	9571AL	6	arbeiderswoningen
45	Tweede Exloërmond	Kijlstraat	9571AL	7	arbeiderswoningen
46	Tweede Exloërmond	Kijlstraat	9571AL	8	arbeiderswoningen
47	Tweede Exloërmond	Exloërkijl Zuid	9571AB	0	arbeiderswoningen
48	Tweede Exloërmond	Anne de Vriesstraa	9571AJ	0	normaalwoningen

Beeldbepalende panden tot 1965
(CHW 2013, historische verenigingen, inventarisatie Westdorp)

ID	straat	huis-nr	huis-letter	post-code	plaatsnaam	oorspronkelijke functie	bron
0	Eerste Exloermond	56	A	9573PC	Eerste Exloermond	dubbele woningen met balkon	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
1	Eerste Exloermond	56	B	9573PC	Eerste Exloermond	dubbele woningen met balkon	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
2	Eerste Exloermond	56	C	9573PC	Eerste Exloermond	dubbele woningen met balkon	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
3	Eerste Exloermond	56	D	9573PC	Eerste Exloermond	dubbele woningen met balkon	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
4	Eerste Exloermond	56	E	9573PC	Eerste Exloermond	dubbele woningen met balkon	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
5	Eerste Exloermond	56	F	9573PC	Eerste Exloermond	dubbele woningen met balkon	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
6	Eerste Exloermond	56	G	9573PC	Eerste Exloermond	dubbele woningen met balkon	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
7	Eerste Exloermond	56	H	9573PC	Eerste Exloermond	school	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
8	Eerste Exloermond	76		9573PD	Eerste Exloermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
9	Eerste Exloermond	101		9573PE	Eerste Exloermond	vervenershuis	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
10	Eerste Exloermond	20		9573PA	Eerste Exloermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
11	Eerste Exloermond	25		9573PB	Eerste Exloermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
12	Eerste Exloermond	30		9573PB	Eerste Exloermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
13	Eerste Exloermond	31		9573PB	Eerste Exloermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
14	Eerste Exloermond	32		9573PB	Eerste Exloermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
15	Eerste Exloermond	33		9573PB	Eerste Exloermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
16	Eerste Exloermond	35		9573PB	Eerste Exloermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
17	Eerste Exloermond	35	A	9573PB	Eerste Exloermond	kapel	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
18	Eerste Exloermond	47		9573PC	Eerste Exloermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
19	Exloerkijl Zuid	71		9571AD	Exloerkijl	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
20	Exloerkijl Zuid	79		9571AD	Exloerkijl	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
21	Exloerkijl Zuid	87		9571AE	Tweede Exloermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
22	Jan Fabriciusstraat	16		9571AK	Exloerkijl	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
23	Boekweitstraat	2		9571CN	Tweede Exloermond	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn

ID	straat	huis-nr	huis-letter	post-code	plaatsnaam	oorspronkelijke functie	bron
24	Boekweitstraat	4		9571CN	Tweede Exloermond	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
25	Boekweitstraat	6		9571CN	Tweede Exloermond	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
26	Boekweitstraat	8		9571CN	Tweede Exloermond	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
27	Exloerkijl Noord	1		9571AM	Exloerkijl	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
28	Middenlaan	101		9571CG	Tweede Exloermond	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
29	Middenlaan	103		9571CG	Tweede Exloermond	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
30	Middenlaan	105		9571CG	Tweede Exloermond	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
31	Zuiderdiep	113		9571BE	Tweede Exloermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
32	Zuiderdiep	176		9571BK	Tweede Exloermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
33	Zuiderdiep	192		9571BL	Tweede Exloermond	woning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
34	Zuiderdiep	194		9571BL	Tweede Exloermond	woning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
35	Zuiderdiep	207		9571BM	Tweede Exloermond	woning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
36	Zuiderdiep	21		9571BA	Tweede Exloermond	woning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
37	Zuiderdiep	22		9571BA	Tweede Exloermond	woning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
38	Zuiderdiep	243		9571BN	Tweede Exloermond	kapel	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
39	Zuiderdiep	275		9571BR	Tweede Exloermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
40	Zuiderdiep	292		9571BS	Tweede Exloermond	woning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
41	Zuiderdiep	341		9571BV	Tweede Exloermond	schuur	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
42	Zuiderdiep	358		9571BV	Tweede Exloermond	woning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
43	Hoofdstraat	52		9531AH	Buinen	boerderij-winkel	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
44	Hoofdstraat	53		9531AC	Borger	smederij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
45	Hoofdstraat	58		9531AH	Buinen	bankgebouw	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
46	Hoofdstraat	71		9531AD	Buinen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
47	Hoofdstraat	76		9531AJ	Borger	woning; werkplaats	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
48	Hoofdstraat	8		9531AE	Borger	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
49	Hunebedstraat	18		9531AE	Borger	timmerwerkplaats	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
50	Molenstraat	5		9531CH	Buinen	dubbele arbeiderswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
51	Molenstraat	7		9531CH	Buinen	dubbele arbeiderswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn

ID	straat	huis-nr	huis-letter	post-code	plaatsnaam	oorspronkelijke functie	bron
52	Molenstraat	8		9531CJ	Borger	arbeiderswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
53	Molenstraat	9		9531CH	Buinen	dubbele arbeiderswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
54	Molenstraat	10		9531CJ	Borger	arbeiderswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
55	Molenstraat	11		9531CH	Buinen	dubbele arbeiderswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
56	Molenstraat	12		9531CJ	Borger	arbeiderswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
57	Molenstraat	14		9531CJ	Borger	arbeiderswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
58	Molenstraat	16		9531CJ	Borger	arbeiderswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
59	Molenstraat	18		9531CJ	Borger	arbeiderswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
60	Molenstraat	25		9531CH	Buinen	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
61	Molenstraat	30		9531CJ	Buinen	geschakelde woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
62	Molenstraat	32		9531CJ	Buinen	geschakelde woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
63	Molenstraat	34		9531CJ	Buinen	geschakelde woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
64	Molenstraat	36		9531CJ	Buinen	geschakelde woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
65	Molenstraat	42		9531CK	Borger	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
66	Molenstraat	44		9531CK	Borger	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
67	Molenstraat	46		9531CK	Borger	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
68	Molenstraat	48		9531CK	Borger	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
69	Molenstraat	50		9531CK	Borger	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
70	Molenstraat	52		9531CK	Borger	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
71	Molenstraat	54		9531CK	Borger	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
72	Molenstraat	56		9531CK	Borger	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
73	Molenstraat	58		9531CK	Borger	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
74	Dorpsstraat	19		9527TB	Bronneger	woning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
75	Spoorstraat	2		9527TA	Bronneger	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
76	Bronnegerstraat	9		9528TB	Buinen	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
77	Bronnegerstraat	10		9528TB	Buinen	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
78	Bronnegerstraat	11		9528TB	Buinen	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
79	Bronnegerstraat	12		9528TB	Buinen	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn

ID	straat	huis-nr	huis-letter	post-code	plaatsnaam	oorspronkelijke functie	bron
80	Bronnegerstraat	18		9528TB	Buinen	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
81	Bronnegerstraat	19		9528TB	Buinen	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
82	Hoofdstraat	22		9528PD	Buinen	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
83	Hoofdstraat	24		9528PD	Buinen	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
84	Hoofdstraat	26		9528PD	Buinen	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
85	Hoofdstraat	28		9528PD	Buinen	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
86	Dorpsstraat	5		9527TB	Bronneger	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
87	Dorpsstraat	9		9527TB	Bronneger	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
88	Dorpsstraat	13		9527TB	Bronneger	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
89	Dorpsstraat	14		9527TC	Bronneger	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
90	Alinghoek	2		9533PE	Drouwen	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
91	Dilweg	6		7873BN	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
92	Zuiderdiep	70		9523TH	Drouwenermond	dubbel woonhuis	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
93	Zuiderdiep	72		9523TH	Drouwenermond	woning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
94	Zuiderdiep	78		9523TH	Drouwenermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
95	Zuiderdiep	91		9523TC	Drouwenermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
96	Zuiderdiep	93		9523TC	Drouwenermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
97	Zuiderdiep	95		9523TC	Drouwenermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
98	Zuiderdiep	97		9523TC	Drouwenermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
99	Zuiderdiep	99		9523TC	Drouwenermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
100	Zuiderdiep	101		9523TC	Drouwenermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
101	Zuiderdiep	103		9523TC	Drouwenermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
102	Zuiderdiep	105		9523TC	Drouwenermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
103	Zuiderdiep	113		9523TC	Drouwenermond	schoolmeesterswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
104	Zuiderdiep	115		9523TC	Drouwenermond	school	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
105	Zuiderdiep	143		9523TD	Drouwenermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
106	Dilweg	7		7873BN	Odoorn	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
107	Zuiderdiep	145		9523TD	Drouwenermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn

ID	straat	huis-nr	huis-letter	post-code	plaatsnaam	oorspronkelijke functie	bron
108	Zuiderdiep	161		9523TD	Drouwenermond	woning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
109	Zuiderdiep	177		9523TD	Drouwenermond	woning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
110	Dilweg	11		7873BN	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
111	Zuiderdiep	30		9523TG	Drouwenermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
112	Zuiderdiep	32		9523TG	Drouwenermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
113	Zuiderdiep	34		9523TG	Drouwenermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
114	Zuiderdiep	37		9523TA	Drouwenermond	school	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
115	Zuiderdiep	58		9523TH	Drouwenermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
116	Dilweg	15		7873BN	Odoorn	cottage	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
117	Hoofdstraat	18		9533PK	Drouwen	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
118	Hoofdstraat	10		9525TE	Drouwenerveen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
119	Hoofdstraat	12		9525TE	Drouwenerveen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
120	Hoofdstraat	14		9525TE	Drouwenerveen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
121	Hoofdstraat	16		9525TE	Drouwenerveen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
122	Schoolstraat	4		9536PN	Ees	schoolmeesterswoning en school	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
123	Schoolstraat	12		9536TC	Ees	vrm tolhuis?	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
124	Dorpsstraat	6		9537TC	Eesergroen	nh kapel	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
125	Dorpsstraat	24		9537TC	Eesergroen	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
126	Brammershoopstraat	13		7858TC	Eeserveen	recreatiewoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
127	Dorpsstraat	7		9536PB	Ees	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
128	Dorpsstraat	11		9536PB	Ees	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
129	Dorpsstraat	18		9536PE	Ees	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
130	Exloerweg	3		9536PJ	Ees	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
131	Exloerweg	4		9536PJ	Ees	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
132	Exloerweg	5		9536PJ	Ees	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
133	Dilweg	17		7873BN	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
134	Schoolstraat	2		9536PN	Ees	schoolmeesterswoning en school	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn

ID	straat	huis-nr	huis-letter	post-code	plaatsnaam	oorspronkelijke functie	bron
135	Fabrieksstraat	5		7875AK	Exloo	woning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
136	Fabrieksstraat	28		7875AL	Exloo	zuivelfabriek	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
137	Dilweg	19		7873BN	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
138	Hoofdstraat	5		7875AA	Exloo	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
139	Hoofdstraat	18		7875AC	Exloo	woning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
140	Dilweg	21		7873BN	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
141	Hoofdstraat	19		7875AA	Exloo	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
142	Hoofdstraat	23		7875AA	Exloo	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
143	Hoofdstraat	31		7875AA	Exloo	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
144	Hoofdstraat	36		7875AD	Exloo	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
145	Dilweg	23		7873BN	Odoorn	arbeiderswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
146	Noorderdiep	258		9521BK	Nieuw Buinen	vervenershuis	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
147	Zuiderdiep	245		9521AG	Nieuw Buinen	villa	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
148	Zuiderdiep	395		9521AL	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
149	Zuiderdiep	397		9521AL	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
150	Zuiderdiep	399		9521AL	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
151	Zuiderdiep	401		9521AL	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
152	Zuiderdiep	403		9521AL	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
153	Zuiderdiep	405		9521AL	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
154	Zuiderdiep	407		9521AL	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
155	Zuiderdiep	409		9521AL	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
156	Zuiderdiep	411		9521AL	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
157	Zuiderdiep	413		9521AL	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
158	Torenweg	7		7873BP	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
159	Torenweg	15		7873BP	Odoorn	woning	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
160	Torenweg	16		7873BP	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
161	Torenweg	18		7873BP	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
162	Torenweg	20		7873BP	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
163	Zuiderdiep	493		9521AN	Nieuw Buinen	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn

ID	straat	huis-nr	huis-letter	post-code	plaatsnaam	oorspronkelijke functie	bron
164	Zuiderdiep	495		9521AN	Nieuw Buinen	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
165	Zuiderdiep	497		9521AN	Nieuw Buinen	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
166	Zuiderdiep	499		9521AN	Nieuw Buinen	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
167	Zuiderdiep	501		9521AN	Nieuw Buinen	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
168	Torenweg	24		7873BP	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
169	Eikenlaan	1		9521BX	Nieuw Buinen	arbeiderswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
170	Eikenlaan	2		9521BX	Nieuw Buinen	arbeiderswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
171	Eikenlaan	3		9521BX	Nieuw Buinen	arbeiderswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
172	Eikenlaan	4		9521BX	Nieuw Buinen	arbeiderswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
173	Eikenlaan	5		9521BX	Nieuw Buinen	arbeiderswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
174	Eikenlaan	6		9521BX	Nieuw Buinen	arbeiderswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
175	Esdoornlaan	1		9521EL	Nieuw Buinen	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
176	Goedkoopstraat	1		7871PL	Klijndijk	dubbele middenstandswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
177	Goedkoopstraat	2		7871PL	Klijndijk	dubbele middenstandswoningen	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
178	Goedkoopstraat	3		7871PL	Klijndijk	dubbele middenstandswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
179	Goedkoopstraat	4		7871PL	Klijndijk	dubbele middenstandswoningen	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
180	Goedkoopstraat	5		7871PL	Klijndijk	dubbele middenstandswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
181	Goedkoopstraat	6		7871PL	Klijndijk	dubbele middenstandswoningen	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
182	Goedkoopstraat	7		7871PL	Klijndijk	dubbele middenstandswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
183	Borgerderweg	18		7873TD	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
184	Goedkoopstraat	8		7871PL	Klijndijk	dubbele middenstandswoningen	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
185	Goedkoopstraat	9		7871PL	Klijndijk	dubbele middenstandswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
186	Goedkoopstraat	10		7871PL	Klijndijk	dubbele middenstandswoningen	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
187	Goedkoopstraat	11		7871PL	Klijndijk	dubbele middenstandswoningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
188	Goedkoopstraat	12		7871PL	Klijndijk	dubbele middenstandswoningen	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
189	Goedkoopstraat	14		7871PL	Klijndijk	dubbele middenstandswoningen	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
190	Goedkoopstraat	16		7871PL	Klijndijk	dubbele middenstandswoningen	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
191	Hoofdweg	7		7871TB	Klijndijk	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn

ID	straat	huis-nr	huis-letter	post-code	plaatsnaam	oorspronkelijke functie	bron
192	Hoofdweg	17		7871TB	Klijndijk	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
193	Hoofdweg	23		7871TB	Klijndijk	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
194	Hoofdweg	36		7871TC	Klijndijk	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
195	Hoofdweg	37		7871TC	Klijndijk	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
196	Hoofdweg	42		7871TC	Klijndijk	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
197	Hoofdweg	53		7871TD	Klijndijk	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
198	Hoofdweg	69		7871TE	Klijndijk	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
199	Hoofdweg	71		7871TE	Klijndijk	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
200	Dennenweg	6		7873BK	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
201	Dennenweg	8		7873BK	Odoorn	woning	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
202	Dennenweg	10		7873BK	Odoorn	woning	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
203	Melkweg	9		7871PE	Klijndijk	dubbele arbeiderwoningen	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
204	Melkweg	11		7871PE	Klijndijk	dubbele arbeiderwoningen	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
205	Melkweg	13		7871PE	Klijndijk	dubbele arbeiderwoningen	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
206	Melkweg	15		7871PE	Klijndijk	dubbele arbeiderwoningen	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
207	Melkweg	17		7871PE	Klijndijk	dubbele arbeiderwoningen	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
208	Melkweg	19		7871PE	Klijndijk	dubbele arbeiderwoningen	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
209	Kerklaan	4		9521CB	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
210	Kerklaan	5		9521CB	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
211	Lijsterbeslaan	2		9521CD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
212	Lijsterbeslaan	3		9521CD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
213	Lijsterbeslaan	4		9521CD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
214	Lijsterbeslaan	5		9521CD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
215	Lijsterbeslaan	6		9521CD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
216	Lijsterbeslaan	7		9521CD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
217	Lijsterbeslaan	8		9521CD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
218	Lijsterbeslaan	9		9521CD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
219	Lijsterbeslaan	10		9521CD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
220	Lijsterbeslaan	11		9521CD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn

ID	straat	huis-nr	huis-letter	post-code	plaatsnaam	oorspronkelijke functie	bron
221	Lijsterbeslaan	12		9521CD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
222	Lijsterbeslaan	14		9521CD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
223	Lijsterbeslaan	16		9521CD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
224	Lindenlaan	13		9521BV	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
225	Lindenlaan	14		9521BV	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
226	Lindenlaan	15		9521BV	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
227	Lindenlaan	16		9521BV	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
228	Exloerweg	10		7873BW	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
229	Exloerweg	14		7873BW	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
230	Exloerweg	19		7873BW	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
231	Hammeersweg	9		7873BR	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
232	Hoofdstraat	11		7873BB	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
233	Hoofdstraat	17		7873TA	Odoorn	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
234	Molenlaan	1		9521BT	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
235	Molenlaan	2		9521BT	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
236	Molenlaan	3		9521BT	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
237	Molenlaan	4		9521BT	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
238	Molenlaan	5		9521BT	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
239	Molenlaan	6		9521BT	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
240	Molenlaan	7		9521BT	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
241	Noorderdiep	2		9521BD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
242	Noorderdiep	4		9521BD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
243	Noorderdiep	6		9521BD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
244	Noorderdiep	8		9521BD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
245	Noorderdiep	10		9521BD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
246	Noorderdiep	12		9521BD	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
247	Zuiderdiep	24		9521AT	Nieuw Buinen	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
248	Noorderdiep	74		9521BE	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn

ID	straat	huis-nr	huis-letter	post-code	plaatsnaam	oorspronkelijke functie	bron
249	Noorderdiep	76		9521BE	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
250	Noorderdiep	78		9521BE	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
251	Noorderdiep	80		9521BE	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
252	Noorderdiep	152		9521BH	Nieuw Buinen	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
253	Noorderdiep	158		9521BH	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
254	Noorderdiep	160		9521BH	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
255	Noorderdiep	162		9521BH	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
256	Noorderdiep	164		9521BH	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
257	Noorderdiep	166		9521BH	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
258	Noorderdiep	168		9521BH	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
259	Noorderdiep	170		9521BH	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
260	Noorderdiep	172		9521BH	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
261	Noorderdiep	174		9521BH	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
262	Noorderdiep	176		9521BH	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
263	Noorderdiep	214		9521BJ	Nieuw Buinen	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
264	Zuiderdiep	126		9521AW	Nieuw Buinen	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
265	Veenbeslaan	11		7876GC	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
266	Veenbeslaan	12		7876GC	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
267	Veenbeslaan	13		7876GC	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
268	Veenbeslaan	14		7876GC	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
269	Doorsnee	2		7876HD	Valthermond	synodaal-gereformeerde kerk	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
270	Zuiderdiep	9		7876AA	Valthermond	vervenershuisje	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
271	Zuiderdiep	55		7876AC	Valthermond	vervenershuisje	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
272	Borgerzijtak	2		7874TB	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
273	Borgerzijtak	4		7874TB	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
274	Borgerzijtak	5		7874TB	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
275	Borgerzijtak	7		7874TB	Odoornerveen	rentenierswoning	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
276	Borgerzijtak	11		7874TB	Odoornerveen	woning	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn

ID	straat	huis-nr	huis-letter	post-code	plaatsnaam	oorspronkelijke functie	bron
277	Borgerzijtak	12		7874TB	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
278	Borgerzijtak	14		7874TB	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
279	Zuiderdiep	120		7876AG	Valthermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
280	Zuiderdiep	134		7876AG	Valthermond	vervenershuisje	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
281	Zuiderdiep	136		7876AG	Valthermond	vervenershuisje	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
282	Noordzijde	1		7874TH	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
283	Noordzijde	7		7874TH	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
284	Noordzijde	10		7874TH	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
285	Noordzijde	17		7874TH	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
286	Noordzijde	19		7874TH	Odoornerveen	woning	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
287	Noordzijde	20		7874TJ	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
288	Noordzijde	26		7874TJ	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
289	Noordzijde	28		7874TJ	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
290	Laan 1917	2		7876GG	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
291	Laan 1917	4		7876GG	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
292	Laan 1917	6		7876GG	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
293	Laan 1917	8		7876GG	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
294	Laan 1917	10		7876GG	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
295	Laan 1917	12		7876GG	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
296	Noorderdiep	11		7876CA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
297	Noorderdiep	12		7876CA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
298	Noorderdiep	13		7876CA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
299	Noorderdiep	14		7876CA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
300	Noorderdiep	25		7876CA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
301	Noorderdiep	26		7876CB	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
302	Noorderdiep	27		7876CB	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
303	Noordzijde	30		7874TJ	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
304	Zijtak	5		7874TP	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn

ID	straat	huis-nr	huis-letter	post-code	plaatsnaam	oorspronkelijke functie	bron
305	Zijtak	20		7874TP	Odoornerveen	woning	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
306	Zijtak	26		7874TP	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
307	Torenwijk	7		7874TD	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
308	Zuidzijde	8		7874TD	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
309	Zuidzijde	16		7874TD	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
310	Zuidzijde	20		7874TD	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
311	Zuidzijde	21		7874TD	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
312	Zuidzijde	22		7874TE	Odoornerveen	woning	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
313	Achterweg	23		7874TE	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
314	Zuidzijde	25		7874TE	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
315	Achterweg	28		7874TE	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
316	Noorderdiep	86		7876CD	Valthermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
317	Zuiderdiep	258		7876AN	Valthermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
318	Zuidzijde	30		7874TE	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
319	Zuidzijde	32		7874TE	Odoornerveen	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
320	Zuidzijde	39		7874TE	Odoornerveen	brugwachterwoning	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
321	Zuidzijde	44		7874TG	Odoornerveen	vervenershuis?	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
322	Noorderdiep	170	A	7876CH	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
323	Noorderdiep	170	B	7876CH	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
324	Noorderdiep	170	C	7876CH	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
325	Noorderdiep	170	D	7876CH	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
326	Zuiderdiep	304		7876AR	Valthermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
327	Zuiderdiep	330		7876AS	Valthermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
328	Zuiderdiep	363		7876AT	Valthermond	vervenershuisje	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
329	Zuiderdiep	375		7876AV	Valthermond	vervenershuisje	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
330	Hol-Esstraat	1		7872RC	Valthe	vrijstaande woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
331	Hol-Esstraat	3		7872RC	Valthe	vrijstaande woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
332	Hol-Esstraat	4		7872RC	Valthe	vrijstaande woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn

ID	straat	huis-nr	huis-letter	post-code	plaatsnaam	oorspronkelijke functie	bron
333	Hol-Esstraat	5		7872RC	Valthe	vrijstaande woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
334	Hol-Esstraat	6		7872RC	Valthe	vrijstaande woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
335	Hol-Esstraat	7		7872RC	Valthe	vrijstaande woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
336	Hol-Esstraat	8		7872RC	Valthe	vrijstaande woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
337	Hol-Esstraat	9		7872RC	Valthe	vrijstaande woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
338	Hol-Esstraat	10		7872RC	Valthe	vrijstaande woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
339	Hol-Esstraat	11		7872RC	Valthe	vrijstaande woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
340	Hol-Esstraat	12		7872RC	Valthe	vrijstaande woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
341	Hol-Esstraat	13		7872RC	Valthe	vrijstaande woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
342	Hoofdstraat	3		7872PH	Valthe	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
343	Hoofdstraat	5		7872PH	Valthe	boerderij en vrm gemeentehuis voor 1850	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
344	Hoofdstraat	23		7872PH	Valthe	vrm. kleuterschool	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
345	Zuiderdiep	439		7876BB	Valthermond	woning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
346	Zuiderdiep	467		7876BC	Valthermond	woning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
347	Hoofdstraat	73		7872PJ	Valthe	winkelwoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
348	Hoofdstraat	77		7872PJ	Valthe	cafe-boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
349	Hoofdstraat	98		7872PL	Valthe	cafe-boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
350	Noorderdiep	467		7876EA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
351	Noorderdiep	468		7876EA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
352	Noorderdiep	469		7876EA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
353	Noorderdiep	470		7876EA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
354	Noorderdiep	476		7876EA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
355	Noorderdiep	476	A	7876EA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
356	Noorderdiep	477		7876EA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
357	Noorderdiep	477	A	7876EA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
358	Noorderdiep	478		7876EA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
359	Noorderdiep	478	A	7876EA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn

ID	straat	huis-nr	huis-letter	post-code	plaatsnaam	oorspronkelijke functie	bron
360	Noorderdiep	479		7876EA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
361	Noorderdiep	479	A	7876EA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
362	Noorderdiep	480		7876EA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
363	Noorderdiep	480	A	7876EA	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
364	Zuiderdiep	489		7876BD	Valthermond	winkelwoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
365	Zuiderdiep	521		7876BE	Valthermond	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
366	Kampweg	5		7872PE	Valthe	keuterij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
367	Linderakkers	12		7872PN	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
368	Linderakkers	14		7872PN	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
369	Borgerderstraat	3		9534PA	Westdorp	boerderij	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
370	Borgerderstraat	4		9534PA	Westdorp	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
371	Borgerderstraat	5		9534PA	Westdorp	boerderij	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
372	Borgerderstraat	6		9534PA	Westdorp	dubbele woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
373	Borgerderstraat	9		9534PA	Westdorp	boerderij	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
374	Borgerderstraat	13		9534PA	Westdorp	boerderij	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
375	Borgerderstraat	17		9534PA	Westdorp	brugwachtershuis	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
376	Brink	1		9534PB	Westdorp	boerderij	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
377	Brink	3		9534PB	Westdorp	boerderij	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
378	Brink	7		9534PB	Westdorp	boerderij	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
379	Brink	9		9534PB	Westdorp	boerderij	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
380	Brink	11		9534PB	Westdorp	schuur	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
381	Brink	12		9534PB	Westdorp	boerderij	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
382	De Mepscheweg	3		9534PD	Westdorp	boerderij	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
383	De Mepscheweg	4		9534TC	Westdorp	brugwachtershuis	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
384	Schoonloerstraat	1		9534PC	Westdorp	boerderij	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
385	Schoonloerstraat	3		9534PC	Westdorp	brugwachtershuis	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
386	Schoonloerstraat	4		9534PC	Westdorp	recreatiegebouwen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
387	Schoonloerstraat	5		9534PC	Westdorp	boerderij	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp

ID	straat	huis-nr	huis-letter	post-code	plaatsnaam	oorspronkelijke functie	bron
388	Schoonloerstraat	7		9534TA	Westdorp	boerderij	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
389	Odoornerweg	1		7872PA	Valthe	cafe-boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
390	Schaapskuilweg	1		7872PG	Valthe	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
391	Schoonloerstraat	9		9534TA	Westdorp	boerderij	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
392	Schoonloerstraat	11		9534TA	Westdorp	boerderij	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp
393	Schoolstraat	3		7872PC	Valthe	boerderij met schuren	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
394	Schoolstraat	8		7872PC	Valthe	boerderij	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
395	Schoolstraat	14		7872PC	Valthe	schuur, vrm ols	aangedragen door hist.verenigingen in 2013 tbv CHW Borger-Odoorn
396	Spoorstraat	2		7872PT	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
397	Spoorstraat	4		7872PT	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
398	Spoorstraat	6		7872PT	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
399	Spoorstraat	8		7872PT	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
400	Spoorstraat	10		7872PT	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
401	Spoorstraat	12		7872PT	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
402	Spoorstraat	14		7872PT	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
403	Spoorstraat	16		7872PT	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
404	Spoorstraat	18		7872PT	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
405	Spoorstraat	20		7872PT	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
406	Spoorstraat	36		7872PV	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
407	Spoorstraat	38		7872PV	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
408	Spoorstraat	40		7872PV	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
409	Spoorstraat	42		7872PV	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
410	Spoorstraat	44		7872PV	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
411	Spoorstraat	46		7872PV	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
412	Spoorstraat	48		7872PV	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
413	Spoorstraat	50		7872PV	Valthe	dubbele middenstandswoning	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
414	72e Laan	1		7876GE	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
415	72e Laan	3		7876GE	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn

ID	straat	huis-nr	huis-letter	post-code	plaatsnaam	oorspronkelijke functie	bron
416	72e Laan	5		7876GE	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
417	72e Laan	7		7876GE	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
418	Veenbeslaan	2		7876GC	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
419	Veenbeslaan	3		7876GC	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
420	Veenbeslaan	4		7876GC	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
421	Veenbeslaan	5		7876GC	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
422	Veenbeslaan	6		7876GC	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
423	Veenbeslaan	7		7876GC	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
424	Veenbeslaan	8		7876GC	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
425	Veenbeslaan	9		7876GC	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
426	Veenbeslaan	10		7876GC	Valthermond	woningen	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
427	Zuiderdiep	160		9571BJ	Tweede Exloermond	schuur	geinventariseerd in 2013 door Libau tbv CHW Borger-Odoorn
428	Borgerderstraat	11		9534PA	Westdorp	boerderij	afkomstig uit CH Basisinventarisatie Westdorp